T.C.

YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ANADOLU'NUN İLK TAPINAĞI: GÖBEKLİ TEPE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET EMİN GÖLER

Ağustos-2016

ANADOLU'NUN İLK TAPINAĞI: GÖBEKLİ TEPE

MEHMET EMİN GÖLER

TARAFINDAN

YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜNE

SUNULAN TEZ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AĞUSTOS 2016

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Enstitü Müdürü

Yrd.Doç.Dr. Seyfullah YILDIRIM
Enstitü Müdür

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm şartları sağladığını tasdik ederim.

Anabilim Dalı Başkanı

Prof.Dr. Zeki Salih ZENGİN
Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü Başkanı

Okuduğumuz ve savunmasını dinlediğimiz bu tezin bir Yüksek Lisans derecesi için gereken tüm kapsam ve kalite şartlarını sağladığını beyan ederiz.

Doç. Dr. Ali Osman KURT

Danışman

Jüri Üyeleri (İlk isim jüri başkanına ve ikinci isim ise danışmana aittir.)

Prof. Dr. Durmuş ARIK (AÜ , İlahiyat Fak.) ____________

Doç. Dr. Ali Osman KURT (ASBÜ, Dini İlimler Fak.) ____________

Doç. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR (YBÜ, İslami İlimler Fak.) ____________

Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL (YBÜ, İslami İlimler Fak.) ____________

Yrd. Doç. Dr. M. Ali Kılay ARAZ (YBÜ, İslami İlimler Fak.) ____________

Bu tez içerisindeki bütün bilgilerin akademik kurallar ve etik davranış çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca bu kurallar ve davranışların gerektirdiği gibi bu çalışmada orijinal olmayan her tür kaynak ve sonuçlara tam olarak atıf ve referans yaptığımı da beyan ederim; aksi takdirde tüm yasal sorumluluğu kabul ediyorum.

Adı Soyadı : Mehmet Emin GÖLER

İmza :

ÖZET

ANADOLU'NUN İLK TAPINAĞI: GÖBEKLİ TEPE

Göler, Mehmet Emin

Yüksek Lisans, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Ali Osman KURT

Ağustos 2016, 86 sayfa

Yapılan bu araştırmanın konusu Anadolu'nun ilk tapınağı: Göbekli Tepe'dir. Göbekli Tepe bize, dinin ilk insanların hayatındaki yerini ve önemini gösterir. İlk insanlar her şeyden önce tapınak inşa etmiştir. Bu inancın ve dinin insanlar için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma dinin doğuşuna ve kökenine ışık tutmaktadır. Bunun yanında ilk insanların dinden ve inançtan yoksun ilkel bir hayat sürmediklerini, aksine bir inanca sahip olduklarını, tapınak inşa ettiklerini ve yoğun ve zengin bir sembolizm kullandıklarını göstermektedir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde; Din ve kökeni, Neolitik Dönem, Mezopotamya ve Bereketli Hilal, Şanlıurfa gibi temel kavramlar açıklanmıştır.

İkinci bölümde; Anadolu'nun ilk tapınağı olarak Göbekli Tepe incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Göbekli Tepe hakkındaki teoriler değerlendirilerek bir sonuca ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, Tapınak, Göbekli Tepe, Şanlıurfa,

ABSTRACT

THE FIRST TEMPLE OF ANATOLIA: GÖBEKLİ TEPE

Göler, Mehmet Emin

Master, Department of Philosophy and Religious Sciences

Supervisor: Doç. Dr. Ali Osman KURT

August 2016, 86 pages

The subject of this research is Göbekli Tepe which is the first temple of Anatolia. Göbekli Tepe has shown us the place and importance of the religion in life of primitive men. First of all, primitive man has built the temple. This has been indicating how importance of religion and faith for mankind.

This study throws light on birth and root of religion. Besides, this has shown us that primitive men didn't spend their life without religion and faith, on the contrary, they had faith, they built temples and they used immense and rich symbolism.

This study consists of three sections.

In the first section, concepts such as Religion and its root, Neolithic Age, Mesopotamia and Fertile Crescent, Şanliurfa has been clarified.

In the second section; Göbekli Tepe which is the first temple of Anatolia was investigated.

In the third section; By intellectualizing theories about Göbekli Tepe, it was drawn a conclusion.

Keywords: Religion, Temple, Göbekli Tepe, Şanlıurfa.

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin karanlıkta kalmış kısımlarına ışık tutan ve ilk insan topluluklarının yaşam biçimini ve düşünce dünyasını anlatan tarihi kalıntılar, bulundukları ülkeler için önemli kültürel ve ekonomik imkânlar sunmaktadır. Özellikle tarihi yapının hasar görmeden günümüze kadar ulaşması, çok eski ve benzersiz olması ona olan ilgiyi artırmaktadır. Gelişmiş toplumlar sahip olduğu bu tarihi yapıların özelliklerini ve önemini anlatarak hem sahip oldukları kültürel yapının ne kadar köklü ve zengin olduğunu gösterirler hem de bu tarihi yapıyı bir cazibe merkezi haline getirerek ekonomik fayda elde ederler.

Anadolu'nun, insanlığın ilk dönemlerinden itibaren çok önemli bir kültürel merkez olduğunu ve uygarlığın bu topraklarda filizlendiğini gösteren Göbekli Tepe, ülkemiz için kaçırılmayacak fırsatlar sunmasına rağmen hak ettiği ilgiyi maalesef görmemektedir. Bu tapınak hakkında öne sürülen tezlerin ve yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğunun yabancı araştırmacılar tarafından yapılması ayrıca dikkat çekicidir. Anadolu'nun bilinen en eski tapınak yapısı olarak bilinen Göbekli Tepe, bu alanda çok önemli fırsatlar sunmasına rağmen onun özelliklerini ve önemini anlatan kapsamlı çalışmaların yetersiz kaldığı görülmektedir. Göbekli Tepe hakkında ülkemizin kültürel dokusuna uygun çalışmaların eksikliği bu tezin hazırlanmasının temel nedeni olmuştur.

Dinin doğuşu ve gelişimi ve ilk insan topluluklarının dinsel inanışları hakkında geniş ve derin bir birikime sahip olan Dinler Tarihi disiplininin bakış açısı, Göbekli Tepe tapınak yapısının anlaşılmasına büyük bir katkı sağlayacaktır. Bu tapınağın yapısal ve biçimsel özelliklerini açıklamada ve yorumlamada bu disiplinin söyleyecekleri büyük bir önem arz etmektedir.

Göbekli Tepe'yi kapsamlı olarak ele alacak bir çalışmanın eksikliğini ve gerekliliğini gören, bu konuda beni yönlendiren ve çalışmanın her aşamasında fikir ve önerileri ile bu tezin oluşmasında büyük bir emeği bulunan değerli hocam Doç. Dr. Ali Osman KURT 'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

TEŞEKKÜR

Danışmanım Doç. Dr. Ali Osman KURT'a tüm araştırmam boyunca yapmış olduğu rehberlikleri, tavsiyeleri, tenkitleri ve destekleri için sonsuz teşekkürler ve şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

1.BÖLÜM

TARİHİ ARKA PLAN

2.BÖLÜM

GÖBEKLİ TEPE

ŞEKİLLER LİSTESİ

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.: Bakınız

Çev.: Çeviren

DAAD: Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi

Der.: Derleyen

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

Doç. Dr.: Doçent Doktor

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

ET: Erişim Tarihi

Ed.: Editör

km: Kilometre

MÖ: Milattan Önce

MS: Milattan Sonra

s.: Sayfa

SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü

SBMYO: Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türk Diyanet Vakfı

UK: United Kingdom (Birleşik Krallık)

USA: United States of America (Amerika Birleşik Devletleri)

vd.: Ve Diğerleri

www.: World Wide Web (Geniş Dünya Ağı)

GİRİŞ

AMAÇ

"Anadolu'nun İlk Tapınağı: Göbekli Tepe" başlığını taşıyan bu tezin amacı, 1995 yılında Şanlıurfa'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda keşfedilen, yapılan testlerle Neolitik Döneme ait olduğu anlaşılan, ritüel merkezi yani tapınak olarak kullanıldığı tespit edilen ve Anadolu'da inşa edilmiş ilk tapınak olarak bilinen Göbekli Tepe'yi anlamak ve ilk insan topluluklarının dinsel inanışları hakkında fikir sahibi olmaktır. Buradan hareketle dinin doğuşu ve kökeni hakkındaki teorileri değerlendirmek ve Göbekli Tepe ile temsil edilen inanç sisteminin aynı bölgede ortaya çıkan Mezopotamya uygarlıkları üzerindeki etkisini belirlemeye çalışmaktır. Bunun yanında insanoğlunun yapısında bulunan inanma ihtiyacının ne kadar öncelikli ve önemli olduğunu ve dinsel inanışların uygarlığın gelişimine nasıl bir katkı sağladığını anlamaya çalışmaktır.

KAPSAM

Bu çalışmamız coğrafi olarak, Yukarı Mezopotamya, Bereketli Hilal'in çekirdek bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içindeki Göbekli Tepe ve çevresindeki ilk neolitik yerleşim yerleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun yanında zaman zaman diğer coğrafyalardan örnekler verilmektedir. Bu bölge tarihsel olarak Neolitik Dönem aralığında ele alınmakla birlikte özellikle Göbekli Tepe'nin inşa edildiği zaman dilimi olan Neolitik Dönemin erken dönemi (Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem) üzerinde odaklanılmaktadır. Söz konusu bölgede ve Neolitik Dönemde yaşamış olan insan topluluklarının sosyal, ekonomik ve siyasi yaşantılarının ötesinde, bu insanların dinsel yaşantıları ve inanç dünyaları öne çıkartılarak tez konusu ele alınmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışmamız, literatür çalışması ve arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bilgiler ışığında oluşturulmuştur. Literatür çalışmasında Göbekli Tepe ve tezin alt başlıkları ile ilgili İngilizce ve Türkçe kitap, dergi, makale, yüksek lisans tezi gibi yazılı kaynaklar kullanılmıştır.

Göbekli Tepe üzerinden ele aldığımız din fenomeni, Dinler Tarihi'nin araştırma metotlarından olan deskriptif metot kullanılarak, modern bilimin ışığında ve olabildiğince objektif olarak incelenmiştir. Bununla birlikte Dinler Tarihi'nin diğer önemli bir araştırma metodu olan karşılaştırmalı metot, Dinler Tarihi biliminin ortaya koyduğu ölçütler dikkate alınarak kullanılmıştır. Bu metot kullanılırken karşılaştırması yapılan dinlerden birinin haksız tenkidinin veya savunmasının yapılmamasına ve karşılaştırılan bu dinlerden birini diğerinden üstün gösterme amacının güdülmemesine özellikle dikkat edilmiştir. Bunun yanında bu tezimizde bazı kavramların daha iyi anlaşılması için filolojik metot kullanılmıştır.

Dinler Tarihçisini malzeme toplayan bir antikacı olmanın ötesine taşıyan hermenötik metottan, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacak şekilde yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ ARKA PLAN

1.1. Tarihi Arka Plan

Araştırmalarda konunun oturtulduğu temel kavramların ve tarihi arka planının en başta açıklanması, kavram kargaşasını önleyip konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Araştırmacının kavramlara yüklediği anlamlardan başka anlamlar yükleyerek konuyu anlamaya çalışmak, araştırma konusunun eksik veya yanlış anlaşılmasına yol açacaktır. Bir araştırmada yöntemin sağlamlığı, araştırmanın başında yapılmış olan tanımların herkesin anlayacağı biçimde açık olmasını gerekli kılar.[1] Bundan dolayı tez konusu ile ilgili kavramlar araştırmanın başında açık bir şekilde verilecektir.

Göbekli Tepe'nin inşa edildiği zamanı, koşulları ve dönemin toplumsal yapısını bilmek, onu tanımada dikkate değer bir katkı sağlayacaktır. Bundan dolayı ana konuya başlamadan önce, konunun oturtulduğu temel kavramları ve dönemin koşullarını açıklamakta fayda görüyoruz. *Din ve Kökeni, Neolitik Dönem, Mezopotamya ve Bereketli Hilal ve Şanlıurfa* alt başlıkları Göbekli Tepe'nin anlaşılmasını oldukça kolaylaştıracaktır. Birinci bölümde bu kavramlar, Göbekli Tepe'nin anlaşılmasını sağlayacak bir biçimde ele alınacaktır.

1.1.1. Din ve Kökeni

Birçok insan için hayatı anlamanın vazgeçilmez bir yolu ve varoluşun amaç ve anlam kaynağı olan din,[2] insanlık tarihinin neredeyse en güçlü etkeni ve insanın önemli bir ayırt edici özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.[3] Yeryüzünün neredeyse her köşesinde varlığını gösteren ve insanoğlu ile yaşıt olduğu düşünülen dinin,[4] tam olarak ne olduğu, karmaşık yapısı, kökeni ve nasıl tarif edileceği tarih boyunca tartışma konusu olmuştur.

Arapça kökenli bir kavram olan ve belirli bir inanç sistemini ifade edecek şekilde kullanılan "*din*" kelimesi, Kur'an'da "*yol, kanun, hesap günü, hayat tarzı ve hüküm*" gibi anlamları ifade etmekte kullanılmaktadır.[5] Batıda inanç sistemini ifade etmek için din

---

[1] Walter Burkert, *İlk Çağ Gizem Tapıları*, (Çev. Sina Şener), İmge Kitapevi, Ankara, 1994, s. 21.
[2] Martin Palmer, *World Religions*, Time Books Publisher, London, 2002, s. 14.
[3] Hüseyin G. Yurdaydın ve Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi*, Gündüz Matbaacılık, Ankara, 1978, s. 12-13.
[4] John Morreall and Tamara Sonn, *The Religion Toolkit*, Blackwell Publishing, Oxford, 2012, s. 3.
[5] Şinasi Gündüz, "Dinin Anlamı ve Değeri" , *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Ed. Şinasi Gündüz), DİB Yayınları, İstanbul, 2007, s. 17-19.

sözcüğünün karşılığı olarak kullanılan Latin kökenli *"religion"* sözcüğünün etimolojik kökeni hakkında iki farklı görüş bulunmaktadır. Birincisi, bu sözcüğün bağlamak anlamına gelen Latince *"religare"* den türemiş olduğu ve dinin önceliğinin insan ile kutsal arasındaki bağı sağlamak olduğu görüşüdür. İkincisi ise, *"religion"* sözcüğünün dikkatli yürümek anlamında olan Latince "*relegare*" den türemiş olduğu ve dinin önceliğinin doğa ve doğaüstü âleme saygı ve ilgiyi sağlayarak yaşam konusunda insanlara rehberlik etmek olduğu görüşüdür.[6]

Tüm dinleri kapsayan ve herkesin üzerinde uzlaştığı bir din tanımı bulunmamaktadır. Türk Dil Kurumu sözlüğünde din, "*Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet*" ve "*Bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen"*[7] biçiminde tanımlanmaktadır.

Batılı araştırmacılar, dinin bir veya birkaç yönünü öne çıkararak ve çalıştıkları alan üzerinden[8] sınırlı ve tek yönlü din tanımları oluşturdular. Yaptıkları bu tanımları, dinin gelişimi ve arkaik din (insanlığın en eski dinsel inanışı) çalışmaları ile desteklemek istediler. Örneğin, dini, Karl Marx afyon,[9] Freud evrensel nevroz,[10] Durkheim toplumsal olay,[11] Müller zihinsel yetenek[12] ve Edward Sapir tehlike ve karmaşa ortamından iç huzura götüren yol[13] olarak tanımlamıştır. Daha sonra bu tanımları destekleyecek arkaik din ve dinin gelişimi teorilerini öne sürdüler.

19. yüzyılda pozitivizmin ve evrim teorisinin etkisiyle, karmaşık yapıların basit formlardan türediği ve karmaşık yapıları anlamanın yegâne yolunun basit bileşenlerine ayırmadan geçtiği düşüncesi din bilimlerini de etkilemiştir. Bazı araştırmacılar, dinin insanlığın geçirdiği evrime paralel bir evrim geçirdiğini düşünüyorlardı.[14] Bundan dolayı,

---

6 Palmer, s. 14.

7 Türkçe Sözlük, "Din", Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

8 Faruk Yılmaz, *Dinlerin Kökeni*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 24.

9 Karl Marx, "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş", (Çev. Kenan Somer), *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, Sol Yayınları, Ankara, 1997, s.191-192.

10 Bkz. Sigmund Freud, "Obsessive actions and religious practices" *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Volume 9, The Hogarth Press, London, 1959 (1907), s. 115-127.

11 Felicien Challaye, *Dinler Tarihi*, (Çev. Semih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul, 2007, s. 18.

12 Günay Tümer, "Din", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 9, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, s. 315.

13 Asaf Atalay Yılmaz, *Dinler Tarihi*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 13.

14 Gündüz, s. 17.

Avustralya'da, Doğu Asya'da, Amerika'da ve Afrika'da ilkel olarak düşündükleri topluluklar üzerinde araştırmalar yaparak arkaik dini bulma arayışına girdiler. Polinezya yerlilerinden "*tabu*", Melanezya yerlilerinden "*mana*", Kuzey Amerika yerlilerinden "*totem*" ve Kuzey Afrika Araplarından "*baraka*" gibi sözcükler üzerinden özel terimler oluşturarak arkaik dini tanımlamaya çalıştılar.[15]

1870'lerden 1980'lere kadar din araştırmalarında dinin kökeni konusunun baskın olduğu görülmektedir.[16] Dinin kökeni konusunda araştırmacılar çok farklı tezler ileri sürmüş olup aralarında bir birliktelik bulunmamaktadır.[17]

Sigmund Freud, baba kompleksi ile ortaya çıkan totemizmin dinin kökeni olduğunu savunurken[18] Emile Durkheim dinin en iptidai ve kaynak biçiminin kutsal ve profan (kutsal olmayan) ayrımından ortaya çıkan totemizm olduğunu ifade eder.[19] Herbert Spencer'e göre dinin ilk aşaması atalara tapınmadır. James George Frazer dinin büyüden ortaya çıktığını söyler.[20] Edward B. Taylor ve Robert R. Marett, dinin animizmle başladığı tezini savundular.[21] President de Brosses'in öne sürdüğü kurama göre dinin kökeni fetişizmdir.[22] Robert H. Lowie ve J.W.Haupt gibi antropologlar ilk insan topluluklarının korku, ürperti ve güvensizlik gibi duygulardan kurtulmak için başvurdukları ayinlerin, dinin kaynağı olduğunu iddia ettiler.[23] Bazı araştırmacılar dinin kökenini insan heyecanlarında (korku, hayret, hayranlık, hürmet… vb.) ararken[24] bazısı da insanoğlunun en eski dinsel davranışı ve en köklü inancı olarak Şamanizm'i gösterir.[25]

Kendi alanlarında iyi eğitim görmüş ve alanında uzman araştırmacıların, arkaik din ve dinin gelişimi üzerine bu kadar yersiz ve zorlama kuram oluşturmalarının nedeni, pozitivist ve evrimci teorilerin yardımıyla arkaik din üzerinden Hristiyanlığa ağır darbe

---

[15] Edward Evans-Pritchard, *İlkellerde Din*, (Çev: Hüsen Portakal), Öteki Yayınevi, Ankara, 1998, s. 18.
[16] Timothy Insoll, *Archaeology, Ritual, Religion*, Routledge Publishing, London and Newyork, 2004, s. 23.
[17] Yılmaz (2011), s. 61-64.
[18] Bkz. Sigmund Freud, *Dinin Kökenleri*, (Çev. Selçuk Budak), Öteki Yayınevi,1999, Ankara, s. 205-229.
[19] Emir Kuşcu, "Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinde Düzen Nosyonuna Doğru", *DAAD*, Cilt 11, Sayı 3, 2011, s. 173-174.
[20] Bkz. James George Frazer, The Golden Bough: A Study in Comparative Religion, Volume 1, MacMillan and Co. Publisher, 1894, London and Newyork, s. 7-30.
[21] Tümer, s. 316.
[22] Pritchard, s. 27.
[23] Yurdaydın ve Dağ, s. 21.
[24] Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matbaası, İstanbul, 1970, s. 6.
[25] Insoll, s. 29.

vurma amacıdır. Çünkü bu araştırmacılar, tüm dinsel inanışların saçma ve hurafe olduğunu düşünüyordu.[26]

Evrim teorisinin sorgulanmaya başlanmasıyla birlikte evrime uygun bir arkaik din arama girişimlerinin gelişme göstermediği görülmektedir.[27] Çünkü din üzerine evrimci pozitivist teorilerin ışığında yapılan masa başı değerlendirmelerin, gerçeği yansıtmadığı ve bir kurgudan ibaret olduğu anlaşılmıştır. Bazı antropologların ilkel olarak tanımladıkları toplulukların sahip oldukları dinsel inançların, evrimci pozitivist tezlerde iddia edildiği gibi basit ve ilkel olmadığı, tam tersine bu toplulukların zengin ve köklü dini geleneklere sahip olduğu görülmüştür.[28]

Edward B. Taylor'un öğrencisi olan Andrew Lang, Avustralyalılar ve Andamanaisler (Andaman adasında yaşayan aborjinler) gibi modern hayattan uzak kabilelerin inançları üzerinde detaylı araştırmalar yaptı. Lang, bu kabilelerde "animizim" yerine "yüce tanrı" inancı ile karşılaşınca dinin menşeinin "yüce tanrı" inancı olduğu görüşüne dayanan anti-evrimci teorisini geliştirdi.[29]

Bununla birlikte Katolik bir rahip ve Etnolog olan Wilhelm Schmidt, etnoloji verileri ışığında dinin evrimleşerek oluşmadığını ve "tek tanrı inancının" yozlaşması ve değişmesiyle farklı inançların ortaya çıktığını savundu. Schmidt, dinin kökeninin monoteizme dayandığını savunan "ilkel monoteizm" (Urmonotheismus) teorisini oluşturdu.[30] Wilhelm Schmidt, tarihin en eski insanları olarak kabul edilen avcı-toplayıcı toplulukların dinsel inanışları üzerinde yaptığı araştırmalarda, yüce varlık inancının baskınlığı ile karşılaştı. En eski halklardan biri olarak bilinen pigmelerin ebedi, yaratıcı ve yüce bir varlığa inandıklarını gösterdi.[31] Wilhelm Schmidt'e göre başlangıçta insanlar gökte varlığını sürdüren yüce bir tanrıya inanıyorlardı. Zamanın ve koşulların değişmesiyle

---

[26] Pritchard, s. 11-22.
[27] Arvind Sharma, *A Primal Perspective on the Philosophy of Religion*, Springer Publishing, The Netherlands, 2006, s. 8.
[28] Gündüz, s. 18.
[29] Mircae Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çev. Mehmet Aydın), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 49.
[30] İbrahim Hakkı Kaynak, "Wilhelm Schmidt'in Hayatı ve Eserleri ve Din Anlayışı", *Selçuk Üniversitesi SBMYO Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1-2, 2005, s. 51.
[31] İbrahim Hakkı Kaynak, "Wilhelm Schmidt'te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı", *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı 11, 2004, s. 470-476.

ihmal ettiği ve unuttuğu bu yüce tanrının yerini çok sayıda tanrı, mitolojik unsurlar ve manevi varlıklar (ruhlar) aldı.[32]

Dinin kökeni ve tarihsel değişimi doğrudan doğruya dinin anlamını ve değerini etkilediği gibi dinin kökenine yönelik araştırmalar da arkeolojik çalışmalardan ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Evrimci ve pozitivist araştırmacılar, tarih öncesi toplulukların ilkel ve barbar olduğunu, ilk toplumsal formlar olarak kabul ettikleri avcı-toplayıcı toplulukların din, kültür, sanat gibi konulardan uzak olduğunu, bu unsurların (din, sanat, kültür) insanlığın belli bir aşamasından sonra toplumlarda basit formlarda oluştuğunu ve zamanla karmaşık bir hale geldiğini düşünüyorlardı. Bunu ispatlamak için bu toplulukların kalıntıları (şehir kalıntıları, iskeletleri, kullandıkları aletler vb.) üzerinde önyargılı çalışmalar yaptılar. Teorilerini ise bu çalışmaların üzerine kurdular.[33]

Bu teorilere göre ilk insanlar, tamamen ilkel, şüphenin, korkunun ve doğaüstü tehlikelerin hâkim olduğu bir dünyada yaşayan, büyü ve hurafelerle bu tehlikelerden korunmaya çalışan ve bilinç düzeyi düşük varlıklardı.[34] İlkel olarak tanımlanan bu insanların doğa karşısında güçsüzlüğü ve yetersizliği sonucunda kendilerini avutmak için din olgusunun temeli ve başlangıcı olarak kabul edilen hurafe inançların ortaya çıktığı iddia edilmiştir. Bunun sonucunda din, temelinde korku ve büyü olan, psikolojik ve fizyolojik işlevlerden kaynaklanan, ilkel insanın deneyim eksikliğinin bir ürünü olan, toplumsal ve bireysel yaşamın her alanına sızan psikolojik ve sosyolojik bir olgu olarak görülmüştür.[35] Fakat arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkan avcı-toplayıcı topluluklara ait kalıntılar bu önyargılı teorileri yalanlayarak bize zengin ve köklü dinsel inanışların, insanlığın başlangıcından beri var olduğunu ve uygarlığın gelişmesinde çok önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Dinler tarihçi Ninian Smart, insanlık tarihini ve tarih boyunca ortaya çıkan dünya görüşlerini anlamanın, din olgusunu kavramak ile mümkün olduğunu ifade etmektedir.[36] Çünkü insanın genetiğinde var olan ve insana özgü bir fenomen olan dinsel inanışları her

---

[32] Eliade (1990), s. 51.
[33] Bkz. Yılmaz (2011), s. 67-73.
[34] Pritchard, s. 16.
[35] Gülnur Sümer, *Anadolu'da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, (Yüksek Lisans Tezi), Eğe Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, 2007, s. 19-22.
[36] Ninian Smart, "Din ve İnsan Tecrübesi", (Çev.Ali İhsan Yitik), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı vıı, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1992, s. 423.

kültür düzeyinde görmek mümkündür.[37] En geniş anlamıyla bir hayat felsefesi olan ve insan davranışını ciddi bir şekilde etkileyen din gibi, insan hayatının her sahasına girmiş başka bir olgu yoktur.[38] Kadim Yunan filozofu Plutarque *"Dünyayı dolaşınız; duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz ve servetsiz şehirler bulacaksınız. Fakat mabedsiz ve mabudsuz bir şehir bulamayacaksınız*" diyerek[39] dinin, insanlık tarihinin vazgeçilmez unsuru olduğunu ifade etmiştir. Kadim toplumlarda büyük uğraşlar sonucunda yapılan görkemli tapınaklar, bu toplumlarda dine verilen önemin somut bir kanıtı olarak görülebilir. Arkaik insan kendisi için gösterişsiz ve çabuk bozulan meskenler yaparken, bu insanların yaptığı tapınaklar görkemli ve tarihe meydan okuyan bir yapıdadır.

Göbekli Tepe öncesinde Mezopotamya'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bulgular, avcı-toplayıcı toplulukların ritüel amaçlı tapınaklar yaptıklarını ve dinsel amaçlar için organize olduklarını açık bir şekilde göstermekte yetersiz kalıyordu.[40] Avcı-toplayıcı topluluklara ait olan Göbekli Tepe tapınağı, insanlığın erken evrelerinde yaşamış olan toplulukların köklü ve zengin bir dinsel inanışa sahip olduğunu ve dinin insanlığın belli bir aşamasından sonra basit formlarla başlamadığını göstererek dinin kökenine ve ilk insan topluluklarının dinsel inanışlarına ışık tutmaktadır. Bu antik tapınak, insanoğlunun dünya yolculuğunda en kadim dostunun din olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

1.1.2. Neolitik Dönem

Arkeologlar, yaptıkları kazılar sonucunda geçmişteki insanlara ait eserler ve kalıntılar üzerinden hareket ederek tarihi çağlara ayırırlar. İnsanoğlunun etkin olduğu en eski dönem, Paleolotik Çağ veya Eski (Yontma) Taş Dönem olarak adlandırılır. Bu zaman periyodunu Neolitik Dönem veya Yeni (Cilalı) Taş Dönem takip eder. Paleolotik Dönem bir seri buzul çağını içermektedir. En son gerçekleşen *würm* buzul çağının sona ermesinin hemen ardından Neolitik Dönemin başladığı anlaşılmaktadır (Bkz. Şekil-1).

Paleolitik Dönemde insanların, doğaya bağımlı yaşadığı, hayatta kalabilmek için avcılık ve toplayıcılık yaptığı, besin kaynaklarını hızlı tükettiği, sürekli yeni besin kaynağı

---

[37] Murat Öztürk, "İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini", *History Studies*, Cilt 5/2, 2013, s. 328.

[38] Sümer, s. 13.

[39] Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10.Baskı, İstanbul, 2013, s. 25.

[40] Emine Sonnur Özcan, "Göbekli Tepe", *Bilim ve Teknik Dergisi*, Sayı 560, Temmuz 2014, Ankara, s. 32.

arayışında olduğu ve bundan dolayı göçebe bir yaşam biçiminin sürdürüldüğü düşünülmektedir.[41]

ARKEOLOJİK DÖNEMLER

İsim	**Yaklaşık Sınırlar (günümüzden yıl önce)**
Paleolotik Dönem →	2.500.000 — 10.000
Erken (Alt) →	2.500.000 — 125.000
Orta →	125.000 — 40.000
Son (Üst) →	40.000 — 10.000
Neolitik Dönem →	10.000 — 5.000

BUZUL ÇAĞLARIN KRONOLOJİSİ

İsim	**Yaklaşık Sınırlar (günümüzden yıl önce)**
Mindel →	430.000 — 300.000
Riss →	265.000 — 125.000
Würm →	75.000 — 10.000

Şekil-1: Arkeolojik Dönemler

(Kaynak: Michael H. Hart, *Understanding Human History*, Washington Summit Publisher, USA, 2007, s. 47)

[41] Sümer, s. 9.

Son buzul çağı süresince, deniz seviyesinin günümüz deniz seviyesinden yaklaşık 120 metre düşük olduğu, Karadeniz'in Akdeniz ile deniz bağlantısının bulunmadığı, Anadolu'yu da içine alan birçok bölgenin çok sert ve soğuk bir iklime sahip olduğu yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiştir.[42] Paleolitik Dönemin sonlarına denk gelen son buzul çağının sona ermesi ve buzulların kuzeye doğru çekilmesi ile birlikte, dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Mezopotamya bölgesinde de önemli iklim değişiklikleri meydana gelmiştir. İklimin hissedilir derecede ılımanlaşması ve farklı mevsimlerin görülmesi ile birlikte bu bölgede yeni bitki örtüsü ve hayvan türleri ortaya çıkmış ve ideal yaşam koşulları oluşmaya başlamıştır. Bunun sonucunda insanlar yoğun bir biçimde bu bölgede yaşamaya başlamış ve burada Neolitik Dönemin temelleri atılmıştır.[43]

Neolitik Dönemin önemli bir aşaması da kili kullanarak çanak çömlek yapımı ve kullanımıdır. Çanak çömlek yapılıp kullanılması temel alınarak Neolitik Dönem, çanak çömlekli ve çanak çömleksiz olmak üzere iki kısımda incelenmektedir.[44] Şekil-2 de Anadolu ve Kuzey Levant bölgesi için Neolitik Dönemin evreleri ve alt evreleri gösterilmiştir.

EVRE	**ALT EVRE**	**YIL (MÖ)**
Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem	Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPN A)	10.300-9.600
	Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPN B)	9.600-7.500
Çanak Çömlekli Neolitik		7.500-6.000

Şekil-2: Neolitik Çağ'ın Evreleri

(Kaynak: Ian Kuijt, *Life in Neolithic Farming Communities*, Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, s. 8)

[42] Michael H. Hart, *Understanding Human History*, Washington Summit Publisher, USA, 2007, s. 46-49.

[43] Arzu Güngör, "Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 38, Sayı 1.2, 1998, s. 368-370.

[44] Nezih Başgelen, "Seramiğin Bulunup Geliştiği Anadolu'nun Benzersiz Dönemi Neolitik Çağ", *Arkeoloji Dergisi*, Sayı 13, 2006, s. 110.

İnsanoğlunun, göçebe avcı-toplayıcı küçük gruplardan besin üretici topluluklara dönüşmesi, yerleşik hayata geçmesi, bazı hayvan türlerini evcilleştirmesi, toplumsal yaşama geçmesi, kile şekil verip güneşte kurutarak çanak-çömlek yapması,[45] obsidyen ve taş ürünler gibi ham maddelerin uzun mesafeli ticaretini yapması, ritüel amaçlı yapıları inşa etmesi, basit metalürjiyi başlatması[46] gibi insanlık tarihi için çok önemli olan değişim ve dönüşümler bu dönemde gerçekleşmiştir. Bundan dolayı bu dönem, Gordon Childe tarafından Neolitik Devrim olarak adlandırılmıştır. Sanatta, mimaride ve zanaatta dikkate değer gelişmelerin görüldüğü, toplumsal örgütlenme olgusunun ortaya çıktığı ve uygarlığın temelinin atıldığı Neolitik Dönemin, dünyanın farklı bölgelerinde birbirinden bağımsız olarak ortaya çıktığı görülür. Neolitik devrimin ilk olarak Mezopotamya bölgesinde başladığı ve Anadolu'da gelişip yayıldığı ortaya çıkmıştır.[47] Neolitik devrim antik Yakın Doğu'da (Türkiye'nin güneydoğusunu içermektedir) yaklaşık MÖ 9.000-7.000 tarihleri arasında gerçekleştiği tahmin edilmektedir.[48] Neolitik devrimin, Göbekli Tepe'nin yapılmaya başlanmasından sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

MÖ 8000-7000 yıllarında Avrupa'da buzulların kuzeye doğru çekilmesi devam ederken, Mezopotamya'da tarımın yapıldığı, tarım ürünü fazlalıkların oluştuğu, tuğla ve taş malzemelerden oluşan yapıların inşa edildiği görülmüştür.[49] Neolitik yaşam tarzının doğuda ortaya çıkması ile batıda görülmesi arasında yaklaşık 5000 yıldan fazla bir zaman farkının bulunduğu tespit edilmiştir. Neolitik yaşam biçiminin doğduğu ve geliştiği bölge, Neolitiğin sıfır noktası veya çekirdek bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Şekil-3 de, Neolitik Dönemin çekirdek bölgeleri gösterilmiştir.[50] Burada Göbekli Tepe'yi içine alan Yakındoğu çekirdek bölgesi, Neolitik Devrinin doğduğu ve yayıldığı önemli bir coğrafyadır.

---

[45] Nazmiye Mutluay, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 7.

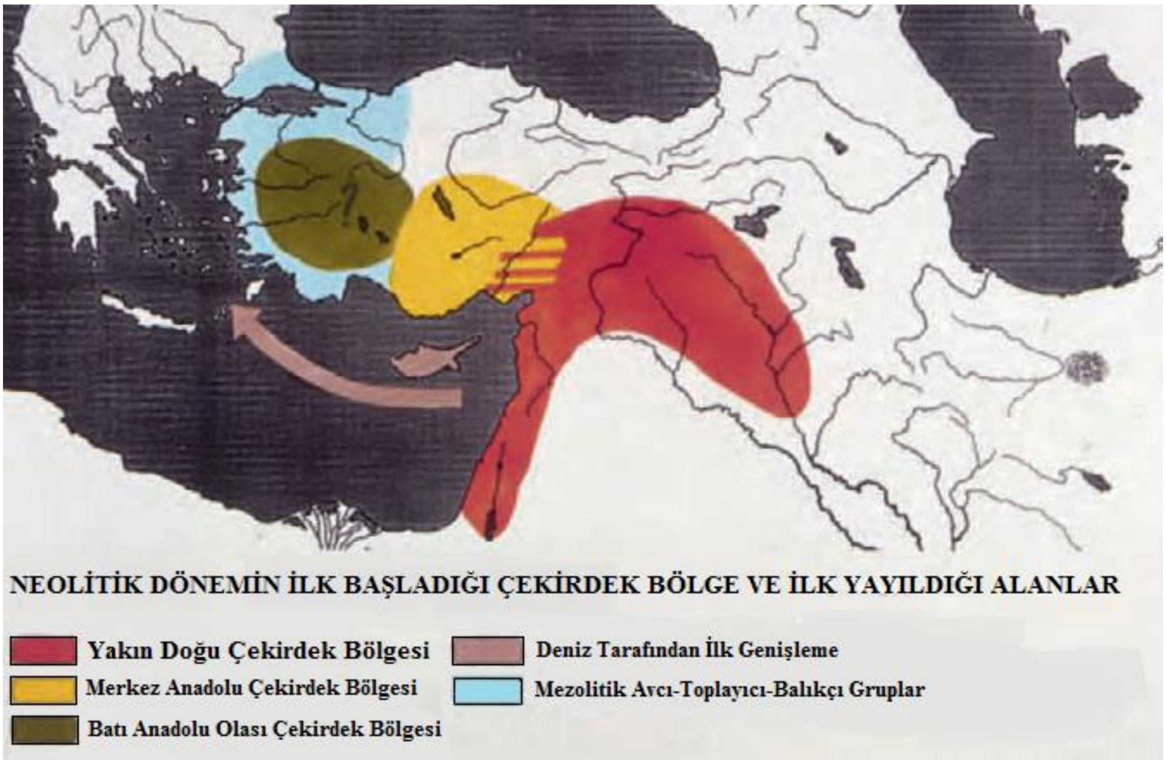
[46] Frank Hole, "Is Size Important ?", *Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity, and Differentiation*, (Ed. Ian Kuijt, Kluwer), Academic Publishers, New York, 2002, s. 191.

[47] Başgelen (2006), s. 108-109.

[48] Rosemary Radford Ruether, *Goddesses and the Sacred Feminine*, University of California Press, London, 2005, s. 13.

[49] M. Ali Özdemir, "İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, Aralık 2004, s. 179.

[50] Mehmet Özdoğan, "An Alternative Approach in Tracing Changes in Demographic Composition", *The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences*, (Ed. Jean-Pierre Bocquet -Appel Ofer Bar-Yosef), Springer Publishing, 2008, s. 141.

Şekil-3: Neolitik Dönemin Çekirdek Bölgesi

(Kaynak: Özdoğan (2008), s. 148)

Neolitik Dönemin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

1-Tarımın keşfi ve bazı hayvan türlerinin evcilleştirilmesi ile birlikte insanoğlunun avcı-toplayıcılıktan besin üretici topluluklara dönüşmesi, bu dönemin temel özelliği olarak kabul edilmektedir.[51] Gordon Childe'in bu dönemi Neolitik Devrim olarak adlandırmasının temel nedeni, bu dönemde tarımsal üretime geçişle birlikte gelen radikal değişimlerdir.[52]

İnsanlık tarihinin en önemli olaylarından biri olarak kabul edilen avcı-toplayıcılıktan tarımsal besin üreticiliğine geçişin nedeni tam olarak bilinmemektedir. Avcı-toplayıcılığın artan nüfusun besin ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalması veya buzul çağının soğuk iklim koşullarının tarıma izin vermemesi ve buzul çağının bitimiyle tarıma elverişli iklimin ve çevrenin oluşması gibi çeşitli teorilerle tarımın ortaya çıkışı altında yatan nedenler hala tartışılmaktadır.

Son buzul çağının sona ermesi ile birlikte yüksek sıcaklığa, kuru topraklara ve bereketli ırmaklara sahip olan Mezopotamya bölgesinde tarımsal üretimin ortaya çıktığı

---

[51] Mutluay, s. 7.

[52] Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2001, s. 54.

düşünülmektedir.[53] Genetik analizler sonucunda *gernik* adı verilen buğday ile küçük kızıl buğdayın, Şanlıurfa'da bulunan Karacadağ'da ıslah edildiği ortaya çıkmıştır.[54] Ehlileştirmesi kolay olduğu için öncelikle buğday ve arpa yetiştirilmiştir. Tarımsal üretime geçişten hemen sonra hayvanın ehlileştirildiğini görmekteyiz. İlk ehlileştirilen hayvan türü keçidir, bunu koyun ve yaban domuzu takip etmektedir. En erken ehlileşmiş yaban domuzunun izleri Anadolu'da Çayönü'nde bulunmuştur.[55]

2- Neolitik Dönem, insanoğlunun göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçtiği bir dönemdir. Göçebelik koşullarında tarımsal üretimin gerçekleştirilememesi ve tarımın sürekli bir besin kaynağı sağlayarak insanın besin arayışı ihtiyacını ortadan kaldırması, insanlara yerleşik hayata geçiş imkânı sunmuştur. Her ne kadar uzun yıllar boyunca tarımın mı yoksa yerleşik hayata geçişin mi önce gerçekleştiği tartışılsa da, tarımsal üretim ile yerleşik hayata geçişin birbiri ile bağlantılı olduğu ve birinin diğerini zorunlu kıldığı bir gerçektir.[56]

Yerleşik hayata geçiş ve tarımsal üretimle birlikte küçük yerleşim birimleri görülmeye başlamıştır. Ortalama 200 kişinin yaşadığı bu küçük yerleşim yerlerinin ilk örnekleri Suriye'de Ebu Hureyra, İran'da Ganj Dareh, Filistin'de Eriha ve Türkiye'de Çayönü'dür. Bunların en büyüğü Çayönü'dür.[57] Şekil-4 de Neolitik Dönem yerleşim yerleri görülmektedir. Bu şekilde, Göbekli Tepe'nin inşa edildiği bölgenin insanlığın ilk yerleşim yerlerinin merkezi konumunda olduğu görülmektedir. Bu bölge Neolitik yaşam biçiminin doğup geliştiği ve bu yaşam biçiminin başka coğrafyalara, özellikle Avrupa'ya aktarıldığı önemli bir coğrafyadır.[58]

Yapılan araştırmalar sonucunda uzun bir süre Bereketli Hilal'in ihmal edilmiş kısmı olan Anadolu'nun büyük bir neolitik kültüre sahip olduğu ve uygarlığın, Yakındoğu'nun bu bölgesinde gelişip yayıldığı ortaya çıkmıştır.[59]

---

[53] Bkz. Jacob L. Weisdorf, From Foraging to Farming: Explaining the Neolithic Revolution, *Journal of Economic Surveys*, Volume 19, No. 4, Blackwell Publishing, USA, 2005, s. 561-565.

[54] Jens Notroff-Oliver Deitrich-Joris Peters-Najda Pöllath-Çiğdem Köksal Schmidt, "Göbekli Tepe Uygarlığın Doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı 46, 2015, s. 68.

[55] Hart, s. 142.

[56] Güngör (1998), s. 371.

[57] Hart, s. 143.

[58] Başgelen (2006), s. 111.

[59] James Mellaart, *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*, (Çev. Bilgi Altınok), Arkeoloji ve sanat Yayınları, İstanbul, 1988, s. 11-71.

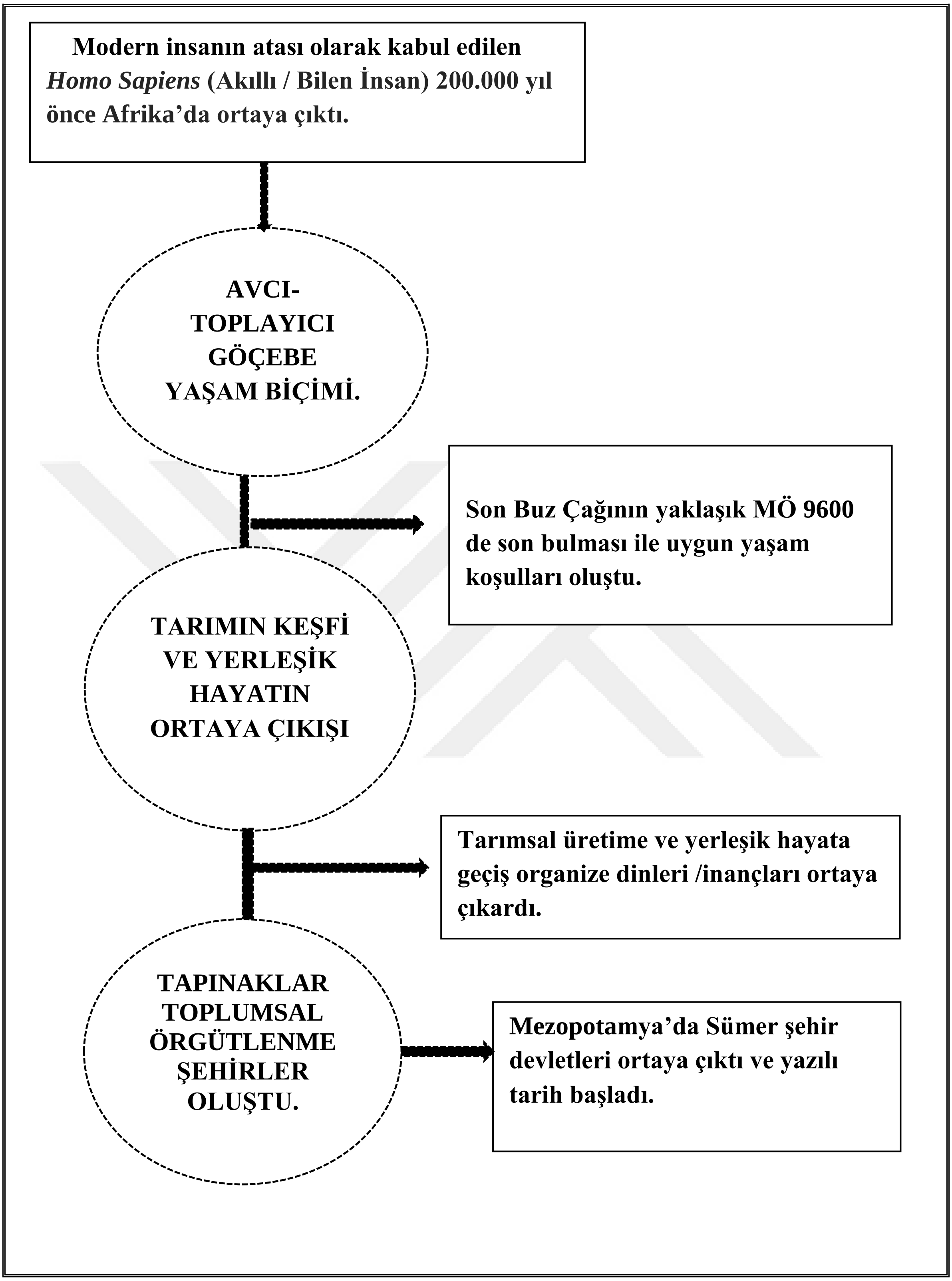

Şekil-4: Neolitik Dönem Yerleşim Yerleri

(Kaynak: Erhan Balıkçı, *Bilim ve Teknik Dergisi*, Sayı 560, Temmuz 2014, Ankara, s. 32)

3- Bu dönemde, insan nüfusunda ve ekime uygun alanlarda hızlı bir artış olmuş ve bunun sonucunda birkaç yüz kişilik küçük yerleşim birimleri görülmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, etimolojik olarak kentleşme ile bağlantılı olan medeniyetin ilk adımları olarak kabul edilmektedir.[60] Küçük yerleşim birimlerinin büyüyüp şehirleşmeye gidildiği bu dönemde, toplumsal örgütlenmenin, dinsel inanışların ve tapınakların, sanat, mimari ve zanaatta uzmanlaşmanın ortaya çıktığı düşünülmektedir. Devrim olarak nitelenen bu gelişmelerin büyük bir alanda, birçok el tarafından ve biner yıllık zaman diliminde gerçekleştiği anlaşılmıştır. Bu gelişmelerin sıralaması şekil-5 de gösterilmiştir.[61]

[60] Gordon Childe, *The Town Planning Review*, Liverpool University Press, Volume 21, No. 1, 1950, s. 3-5.
[61] Charles C. Mann, "The Birth of Religion", *National Geographic Magazine*, june, 2011, s. 41.

Şekil-5: Toplumsal Dönüşüm Aşamaları

(Kaynak: Mann, s. 41.)

Sembol devrimi, Neolitik devrimin en önemli aşamalarından biri olarak görülmektedir.[62] Bir nesneye veya eyleme yeni bir değer ekleyerek kendine özgü değerlerinde değişime neden olan ve arkaik düşüncenin en derin tabakası olarak kabul edilen sembolizmin,[63] dinin kökeni ile bağlantılı olduğu ve dinsel davranışın gelişimine katkıda bulunduğu düşünülmüştür. Diğer bir ifade ile insanoğlunun *Homo Religious* olmadan önce *Homo Symbolicus* olduğu iddia edilmektedir. Bazı antropologlar, ilk insan topluluklarının dünya görüşünün din ve sembolizmden ibaret olduğunu iddia etmiştir.[64] Bundan dolayı sembolik davranıştan dinsel davranışa doğru gelişimsel bir tablo oluşturmuşlardır.[65] Bu tablo kurumsal dinlerin ortaya çıkması, karmaşık toplumsal yapıların görülmesi, din adamı sınıfının ortaya çıkması ve büyük tapınakların, kulelerin, krallıkların görülmesi gibi gelişmelerle günümüze kadar devam etmektedir.[66] Kurumsal inançları temsil eden tapınakların, Kuzey Mezopotamya'da geç dönemde ortaya çıktığı düşünülüyordu. Fakat arkeolojik kazılar sonucunda bulunan insanlığın en eski tapınağı bize tablonun çok farklı olduğunu göstermiştir.[67]

Buzul çağının hemen ardından ortaya çıkan Göbekli Tepe'nin, Neolitik Dönemin erken dönemine yani Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme ait olduğu anlaşılmıştır.[68] Yukarıdaki veriler ışığında Göbekli Tepe'nin inşa edilmeye başlandığı dönemin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

- Son buzul çağı henüz yeni biter ve ılıman iklim koşulları görülmeye başlar. Böylece uygun çevresel ortam ve iklim koşulları oluşur.
- İnsanlar avcı-toplayıcı olarak küçük gruplar halinde göçebe bir hayat sürer. Tek amaç hayatta kalmaktır. Bitki ve meyve toplanır, avcılık yapılır.
- Tarımsal üretim ve hayvancılık keşfedilmemiş, yerleşik hayata geçilmemiştir.

[62] Jacques Cauvin, "The Symbolic Foundations of the Neolithic Revolution in the Near Esat", *Life in Neolithic Farming Communities*, (Ed. İan Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, s. 237.
[63] Bkz. Mircea Eliade, *İmgeler Simgeler*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1992, s. 143-212.
[64] Brian Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, (Çev. Tayfun Atay), İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 10.
[65] Insoll, s. 23-25.
[66] Mann, s. 39.
[67] Karen Rhea Nemet-Nejat, *Daily Life in Ancient Mesopotamia*, Greenwood Press, London, 1998, s. XVIII.
[68] Mann, s. 57.

- İnsanlar kilden çanak çömlek yapmayı bilmez, taş aletleri kullanır ve metal keşfedilmemiştir.
- Karmaşık toplumsal yapı ve kurumsallaşmış inançlar oluşmamıştır.

Göbekli Tepe'yi değerli ve etkileyici kılan, ait olduğu zaman dilimidir. Neolitik Dönem koşularının anlaşılması, Göbekli Tepe'nin tam olarak anlaşılmasını sağlayacağından bu dönemin özelliklerini ayrıntılı olarak ele almaya çalıştık.

Vaha Kuramı ile insanlığın avcı-toplayıcılıktan yerleşik hayata geçişini açıklamaya çalışan arkeolog Gordon Childe, Neolitik Dönem insanının düşünsel seviyesinin düşük olduğunu ve bundan dolayı bu döneme ait bir dinsel düşüncenin varlığından söz edilemeyeceğini söylemiştir.[69] Yerleşik yaşamın henüz görülmediği bu dönemin erken evrelerinde, kurumsal inançların göstergesi olan tapınakların bulunması birçok araştırmacıyı derinden etkilemiş ve araştırmacıların insanlık tarihine bakış açısını değiştirmiştir.

Göbekli Tepe'den önce bulunmuş olan en eski yapılar şekil-6 da görülmektedir. Burada Göbekli Tepe'nin, bilinen ilk yerleşim yerinden önce inşa edildiği ve bilinen en eski tapınak yapılarından en az beş bin yıl eski olduğu anlaşılmaktadır. Göbekli Tepe, Neolitik Dönem hakkındaki bakış açısını şu şekilde değiştirmiştir:

- Avcı-toplayıcı toplulukların ilkel ve dinden yoksun olmadığını, aksine zengin bir dinsel inanışa sahip olduğunu göstermiştir.
- Karmaşık ve görkemli tapınakların, yerleşik hayata geçişten ve tarımsal üretimden önce inşa edildiğini kanıtlamıştır.
- Ritüel amaçlı tapınakların yapılışını en az beş bin yıl öne çekmiştir.
- Toplumsal yaşama geçiş dinsel inanışları ortaya çıkarmamış, aksine dinsel inanışlar insanların dini duygularla birlikte hareket etmelerini sağlamış ve toplumsal yaşama geçişi tetiklemiştir.
- İlk neolitik yerleşim yerleri, tapınakların konumu göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur.

---

[69] Özcan, s. 32.

YAPI	TARİHİ (MÖ)	KONUMU	ÖZELLİĞİ
Eriha Şehri	9000	Filistin- Batı Şeria	Dünyanın en eski şehri olduğu düşünülüyor.
Ġgantija (Devin Kulesi)	3600-2500	Malta - Gozo adası	Neolitik Çağ tapınağı
Stonehenge	3100-2200	İngiltere	Megalitik yapı
Basamaklı Pramit (Zoser Piramiti)	2667–2648	Mısır	Mısırda yapılan ilk pramit
Keops Piramidi (Büyük Piramit)	2551-2560	Mısır	Mısırın en büyük pramidi
Ziggurat	2050	Irak - Zikar	Sümerler tarafından Ur şehrinde yapılmış olan tapınak.
Sanchi	300	Hindistan- Madhya Pradesh	En eski Budist tapınağı

Şekil-6: Dünyanın En Eski Yapıları

(Kaynak: https://wikipedia.org, ET: 08.07.2016)

1.1.3. Mezopotamya ve Bereketli Hilal

İlk uygarlıkların tarih sahnesine çıkışında sürekli akan büyük ve bereketli ırmakların önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Afrika'da Nil Nehri, Hint bölgesinde İndus Irmağı, Çin steplerinde Sarı Irmak ve Mezopotamya bölgesinde ise Türkiye'nin sulak dağlarından

kaynağını alan Fırat ve Dicle ırmakları bunun başlıca örnekleridir.[70] Nehir vadilerinde ortaya çıkan ve kendine özgü nitelikleri olan bu medeniyetlerin insanlığa büyük katkısı olmuştur. Çin medeniyeti pragmatist anlayışın, Hint medeniyeti metafiziğin ve tasavvufun, Mezopotamya medeniyeti ise astronominin, astrolojinin ve dinin ev sahipliğini yapmıştır.[71]

Anadolu ve Mezopotamya'yı içine alan ve sulama yapılmadan tarımın yapılabildiği bir bölgeyi ifade eden "Bereketli Hilal" terimi, antik Mısır bilimcisi James Henry Breasted tarafından Akdeniz'in güneydoğusunda yer alan ve yarım ay biçiminde olan bir coğrafyayı ifade etmek için tanımlanmıştır.[72] Göbekli Tepe'yi içine alan Bereketli Hilal coğrafyası, insanlığın avcı-toplayıcılıktan yerleşik tarım toplumuna geçtiği, hayvanı evcilleştirdiği, Mezopotamya kültürünün ortaya çıktığı[73] ve uygun yaşam koşullarına sahip eşsiz bir bölgedir (Bkz. Şekil-7).[74]

Şekil-7: Bereketli Hilal

(Kaynak: http://calmanicole64.blogspot.com.tr, ET: 08.07.2016)

---

70 Jean-Claude Barreau ve Guillaume Bigot, *Bütün Dünya Tarihi*, (Çev. Ayşen Özışık), Dharma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 25.

71 Mehmet Özmenli, "Tapınak-Medeniyet İlişkisi", *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/10, Ankara, 2014, s. 1285.

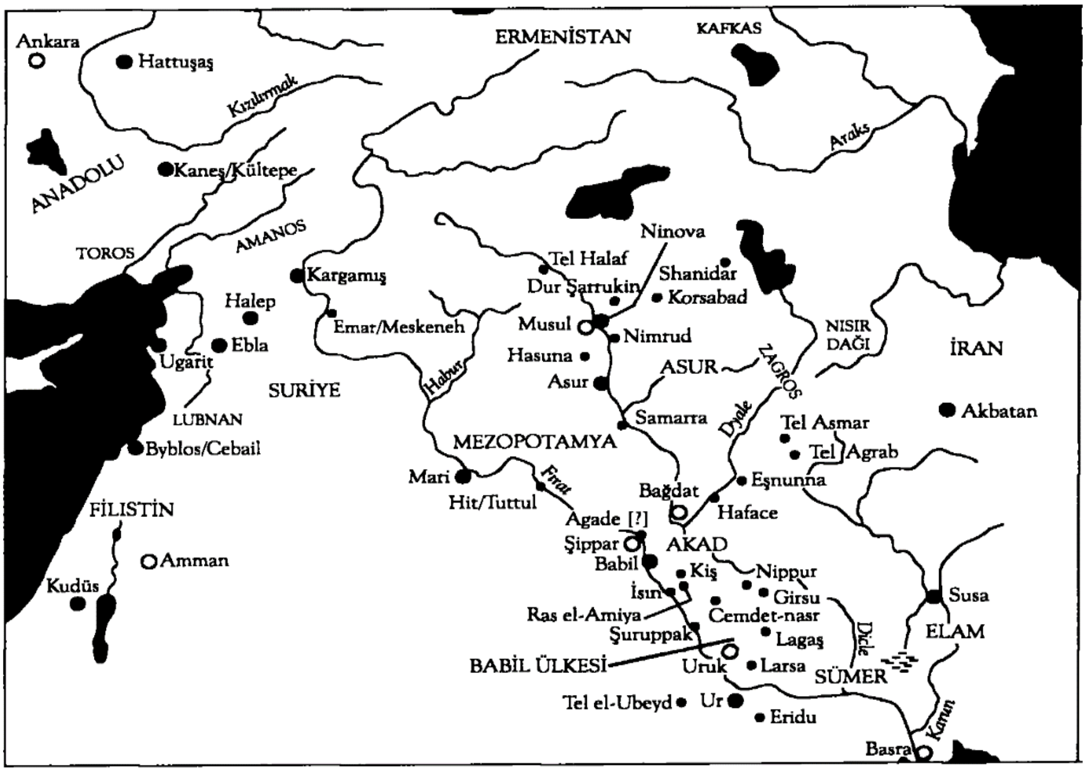
72 Leick, s. 66-67.

73 Don Nardo, *The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia* , (Consulting Editor Robert B. Kebric) Greenhaven Press, USA, 2007, s. 117-118.

74 Bahar Aşçı, "Medeniyetler İçin Coğrafyanın Önemi ve Bereketli Hilal" , *21. Yüzyıl Dergisi,* Sayı 54, 2013, s. 43.

Yunanca iki ırmak arasındaki bölge anlamına gelen Mezopotamya sözcüğü, Fırat ile Dicle Nehirleri arasındaki coğrafyayı ifade etmek için kullanılır. Fırat ve Dicle gibi iki büyük nehir tarafından şekillenen bu bölge kireçtaşı ve kumtaşı bakımından zengindir. Bunun yanında bu bölgede volkanik olayların sonucunda oluşan bazalt ve obsidyen taşlar bulunmaktadır.[75]

Coğrafi olarak Güney Anadolu dağlarından başlayan ve Basra Körfezine kadar uzanan geniş bir alanı belirten Mezopotamya terimi, tarihi metinlerde daha geniş bir bölgeyi ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Romalılar bu sözcüğü hâkimiyeti altındaki bölgeyi adlandırmada kullanmıştır.[76] Antik dönemde Mezopotamya terimi yakın doğunun merkezi için kullanılırken günümüzde bu kavram Orta Doğu bölgesi özellikle Irak bölgesi için kullanılmaktadır.[77] Şekil-8 de eski Mezopotamya'nın coğrafi konumu görülmektedir.

Şekil-8: Antik Mezopotamya

(Kaynak: Jean Bottero (Der.), *Eski Yakındoğu*, (Çev. Adnan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 12.)

---

[75] Jane R. Mcintosh, *Ancient Mesopotamia*, Abc-Clio Publishing, California, 2005, s. 7.
[76] Gwendolyn Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, The Scarecrow Press, The UK, 2010, s. XIII.
[77] Nardo, s. 180.

Mezopotamya, insanlığın ilk defa avcı-toplayıcılıktan yerleşik hayata geçtiği, hayvanı, buğdayı ve arpayı ıslah ettiği, tarımsal üretime geçtiği, yoğun nüfuslu yerleşim yerlerini kurduğu, takvimi ve yazıyı kullanmaya başladığı ve uygarlığın ilk adımlarının atıldığı önemli bir coğrafya olarak bilinmektedir.[78] Bu coğrafyanın insanlık tarihinde birçok ilklere ev sahipliği yapmasında Fırat ve Dicle nehirlerinin zamanla oluşturduğu bereketli alüvyon toprakların yanında sahip olduğu uygun coğrafi ve çevresel koşulların etkili olduğu düşünülmektedir.[79] Dünyanın en eski uygarlığı olarak bilinen Sümer uygarlığının, Fırat ve Dicle ırmakları arasındaki düz alüvyon topraklarda doğduğu bilinmektedir.[80]

Mezopotamya uygarlığının ilk unsuru, yaklaşık olarak MÖ 3300 yıllarında görülmeye başlayan, takvimi, metal işçiliğini, tekerlekli arabayı ve çivi yazısını icat eden, Gılgamış destanını yazan ve dünyanın en eski medeniyeti olarak bilinen Sümerlerdir.[81] Sümer uygarlığı Akadlar tarafından sonlandırılınca Babil ve Asur gibi iki büyük krallık doğdu. Mezopotamya'da önemli izler bırakmış olan Babiller, Babil Kralı Hammurabi'nin yürürlüğe koyduğu Hamurrabi yasaları ile hukukun temelini atmıştır.[82] Bununla birlikte Babiller astronomide, matematikte ve hukukta devrim niteliğinde gelişmeler göstermiştir. Babil imparatorluğundan sonra ilk defa süvari atlı birlikleri oluşturan ve çivi yazısı metinlerinden oluşan büyük kütüphaneleri inşa eden Asur imparatorluğu ortaya çıkmıştır.[83]

Sümerlerin birden bire nasıl ortaya çıktığı, kökeni, yazıyı nasıl bulduğu neredeyse yüz elli yıldır tartışılmaktadır. Sümerlerin, kendilerinden sonra gelmiş olan Babillere ve Asurlara fiziksel görünüm ve yaşam tarzı olarak benzememesi[84] ve kullandıkları eklemeli ve eş işlevsel (*Ergative*) dil olan Sümercenin Sami dil ailesi (Arapça, İbranice, Aramca, Fenikece… vb.) ile bir bağlantısının olmaması,[85] Sümerlerin Uruk Dönemi başlarında veya ortalarında Mezopotamya'ya göç ederek geldikleri görüşünü doğurmuştur.[86]

---

[78] Bkz. William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara, 2002, s. 32-34.

[79] Guillermo Algaze, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization*, The Universiti of Chicago Press, Chicago and London, 2008, s. XVII.

[80] McNeil, s. 34.

[81] Sherman Hollar, *Mesopotamia*, Britannica Educational Publishing, New York, 2012, s. 8-17.

[82] Ali Narçın, *Babil Babil'in Çocukları*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul, 2013a, s. 7.

[83] Bkz. Hollar, s. 8-17.

[84] Georges Roux, "Sümerler Denizden mi Çıktılar", *Eski Yakındoğu*, (Derleyen: Jean Bottero, (Çev. Adnan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan)), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 33-35.

[85] Jeremy Black and Anthony Green, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, The British Museum Press, London, 1992, s. II.

[86] Benno Landsberger, "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Ankara, 1994, s. 423.

Tarih (MÖ)	Güney Mezopotamya	Kuzey Mezopotamya	Dünya'da Olanlar
7000	Tarih Öncesi Kültürler		Buzul Çağ Sonrası
6000 5000	Ubeyd Kültürü (5500-4000)	Kuzey Ubeyd Kültürü (5000-4000)	
4000	Erken ve Orta Uruk Periyodu (4000-3500)	Gawra Kültürü	Avrupa'da Megalitik Kültür
3500	Geç Uruk Periyodu (3500-3100)	Kuzey Geç Uruk Periyodu	
3000	Erken Hanedan Periyodu (Sümer kent devletleri) (3100-2390)	Ninova Kültürü	Büyük Keops Piramidi İnşası Taş Devri Başlangıcı
2500	Akad (Sargon) Krallığı (2390-2210) Guti Krallığı Yeni-Sümer Dönemi Ur'un 3. Hanedan Dönemi (2168-2050)	Taya Kültürü	
2000	İsin ve Larsa Krallıkları Erken Babil Dönemi (1950-1651) Hammurabi Dönemi (1848-1806)	Erken Asur Dönemi	

Şekil-9: Antik Mezopotamya Kronolojisi

(Kaynak: Black and Green, s. 22)

Sümerler, Dicle-Fırat deltasına indikten sonra yaptıkları ayinlerde Tammuz ve İştar tanrılarını genellikle çam (köknar) ağacı altında tasvir etmişlerdir. Bu ağaç türü ise Dicle-Fırat deltasında bulunmayıp dağlık bölgelere özgü bir ağaç türüdür.[87] Yapılan

[87] Samuel Henry Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara, 2002, s. 28-29.

araştırmalarda Sümerlerin Mezopotamya bölgesine dağlık bir bölgeden ve Uruk döneminde geldiği anlaşılmaktadır. Eski yakın doğu uzmanı ve arkeolog olan Fransız Andre Parrot, bu bölgenin Anadolu olduğu görüşünü ileri sürmüştür.[88] Sami olmayan ve ileri bir kültür düzeyine sahip olan Sümerlerin, Anadolu'dan geldiği düşüncesi farklı araştırmacılar tarafından da dile getirilmektedir.[89] Güneydoğu Anadolu bölgesinde Göbekli Tepe'nin ve MÖ 6500 ila MÖ 5300 arasında Orta Anadolu'da dönemine göre gelişmiş ve örgütlenmiş bir toplum ve inanç sisteminin bulunması,[90] erken dönemlerde bu bölgede gelişmiş bir kültürün varlığını bize göstermektedir. Bu ise Sümerlerin, Anadolu'dan göç ederek geldikleri görüşünü desteklemektedir.

Sümerlerin uygarlığa yaptığı en büyük katkı şüphesiz ki çivi yazısını icat etmeleridir.[91] Balçık, kil ve kamışın bol olduğu Sümer'de,[92] yumuşak kil üzerine sivri uçlu kamışla işaretler yapılır ve bunlar fırınlanarak kil tabletler oluşturulurdu.[93] Mezopotamya'nın mimarı olan Sümerlerin bulduğu bu yazıda kullanılan şekiller çiviye benzediği için bu yazı arkeologlar tarafından *çivi yazısı* olarak adlandırmıştır.[94]

Çivi yazının kökeni, Sümer'in Uruk kentinde bulunan ve MÖ 4000 yıllarına ait olan piktogram (sembol ve resimlerden oluşan yazı) tabletlere kadar gitmektedir.[95] Nesneleri ifade eden bu sembol ve resim yazısı, zamanla geliştirilerek nesnenin adındaki sesleri gösterme ve konuşma dilinin tüm seslerini kaydetme imkânını sundu. MÖ 3000 yıllarında konuşma dilinin yazıya dökülebildiği ve kayıtların tutulduğu yazı dili oluşturuldu.[96] Üçüncü bin yılın ikinci yarısında ise çivi yazısı ile en karmaşık edebi metinler bile kolaylıkla yazıya geçirilebiliyordu.[97] Şekil-10 da bazı sözcüklerin piktogramdan çivi yazısına dönüşümü aşama aşama gösterilmektedir.

---

[88] Bkz. Roux, s. 40-41.

[89] Hollar, s. 17.

[90] Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına*, (Çev. Ali Berktay), Cilt 1, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 67.

[91] Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999a, s. 21.

[92] Hollar, s. 24.

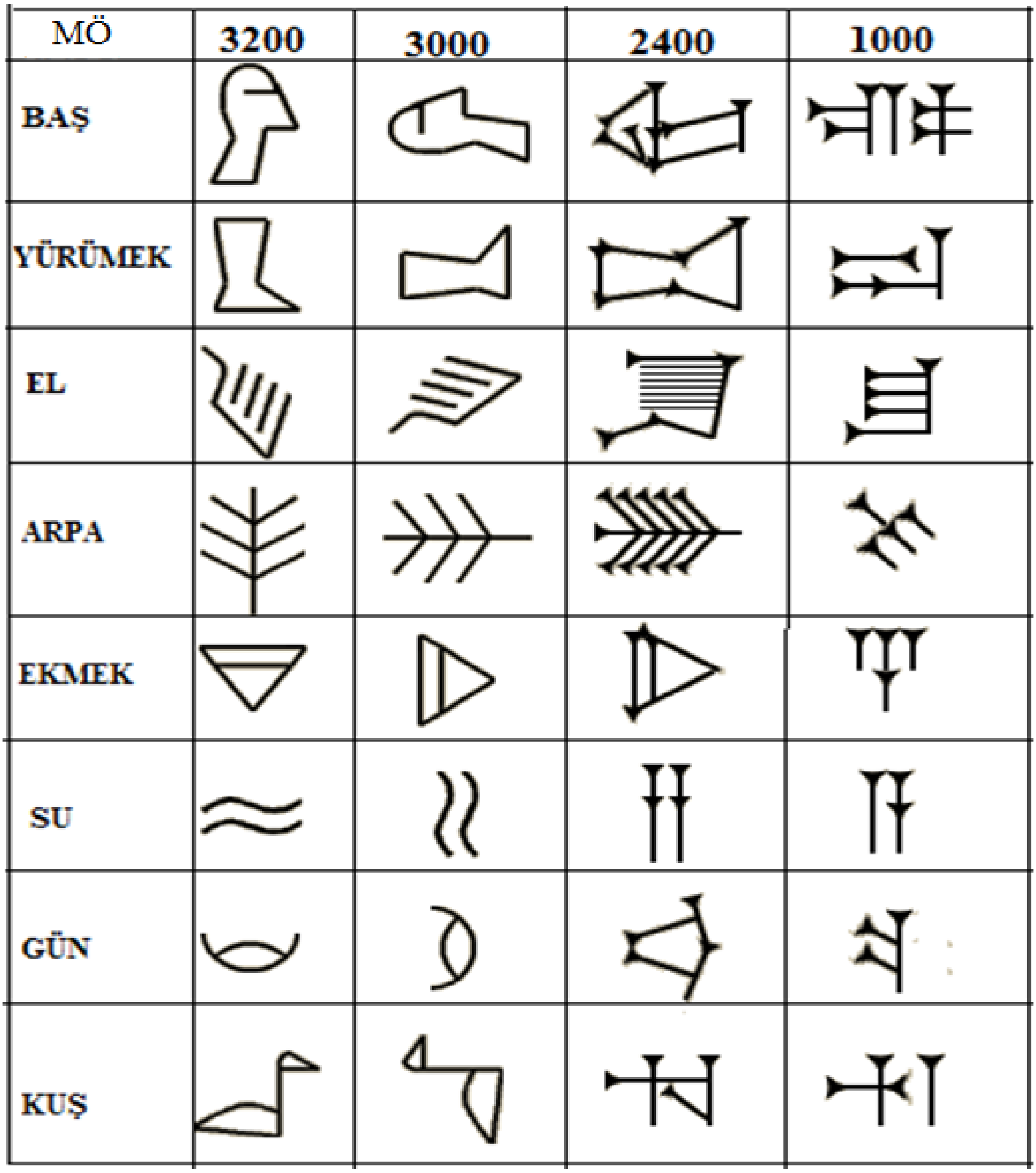
[93] McNeill, s. 40.

[94] Bkz. Ali Narçın, *A'dan Z'ye Sümer*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 12-13.

[95] Kuiper, s. 11.

[96] McNeil, s. 41.

[97] Bkz. Kramer (1999a), s. 13-21.

Şekil-10: Piktogramdan Çivi Yazısına Dönüşüm

(Kaynak: David Heffelfinger, Ancient Scripts: Sumerian
https://tr.pinterest.com/pin/561472278518204629/ ET: 09.01.2016)

Çivi yazısının farklı türleri Sümer, Akad, Ebla, Elam, Ugarit, Hitit ve Hurri dillerini ifade etmekte kullanılmıştır.[98] Yazının ilk nerede kullanıldığı bir süre tartışma konusu

[98] Bkz. Leick, s. 45-46.

olmuştur. Mısır'da Mezopotamya'ya özgü bazı unsurların bulunması ve Mezopotamya'da Mısır etkisinin görülmemesi, Mısır hiyerogliflerinin mi yoksa Mezopotamya çivi yazısının mı önce kullanıldığı tartışmasını sonlandırmıştır.[99] Çivi yazısının kökeni olan ve resim-sembol yazısı olarak tanımlanan piktogramların Sümerlerin ortaya çıkışından en az 5000 yıl önce Göbekli Tepe'de kullanılması[100] bu konuya farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu uygarlığın Sümer'le başlamadığını ve Göbekli Tepe'ye kadar uzanan bir geçmişinin olduğunu göstermektedir.

Çivi yazısının icadında ve kullanılmasında din olgusunun etkisini görmekteyiz. Çivi yazısının atası olarak bilinen piktogramlar, ilk önce Sümer rahipleri tarafından tapınak ve ambar kayıtlarını tutmak için kullanılmıştır. Her ne kadar bu yazı idari, ticari ve tarihsel verilerin kaydında kullanılmışsa da, büyük çoğunlukla dinle ilgili konuların kaydedilmesinde kullanılmıştır.[101] Sümer rahiplerinin ortaya koyduğu bu yetenek sonucunda oluşan yazı biçimi sonradan oluşturulan tüm yazı biçimlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir.[102]

Mezopotamya'nın dinsel inanışları, Sümer, Akad, Babil ve Asur inanç ve uygulamalarını içermektedir.[103] Büyük ve heterojen bir yapıya sahip olan Mezopotamya'da, dinsel inanışların farklı ve dağınık olması beklenirken dikkat çekici bir biçimde benzerlik ve bütünlük göze çarpmaktadır.[104] Sümer kaynaklı olan Babil ve Asur dinsel inanışlarının birbirine yakın ve benzer olduğu görülmektedir.[105] Bu toplumların inanç sistemi çok tanrılı olmakla beraber bu tanrıların bir kısmı Sümer toplumuna diğerleri ise Sami (Akad, Asur, Babil) halklarını aittir.[106] Bulunan çiviyazısı kayıtlarında 3000 tane tanrının ismi geçmektedir.[107] Bunların bir kısmı Şekil-11 de gösterilmiştir.

---

99 Jean Bottero, *Eski Yakındoğu*, (Çev. Adnan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 26.

100 Klaus Schmidt, *Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, (Çev. Rüstem Aslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007a, s. 155.

101 Black and Green, s. 9.

102 McNeil, s. 41.

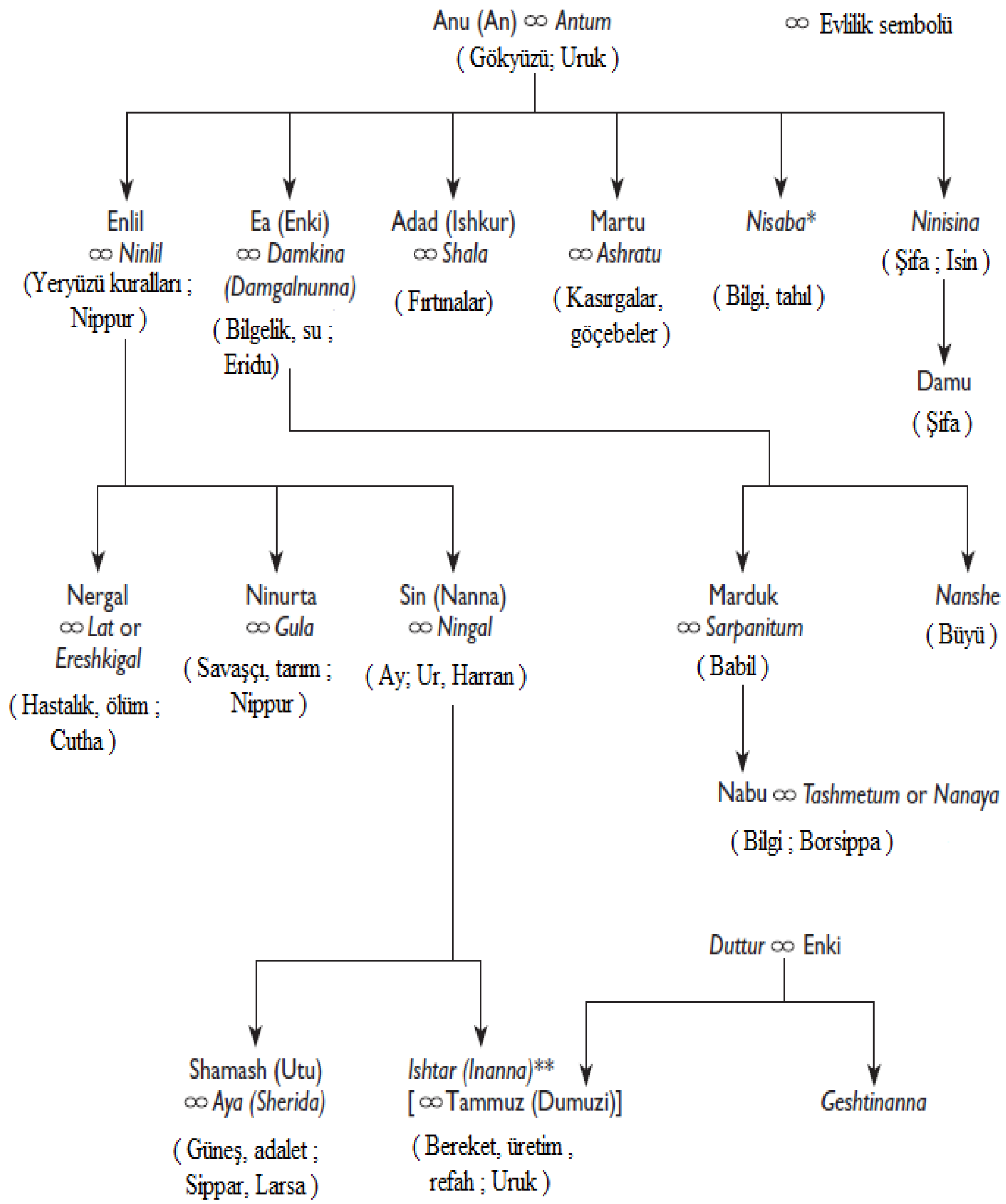
103 Benjamin R. Foster, "Mesopotamia", (Ed. John R. Hinnells), *A Handbook of Ancient Religions*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 161.

104 Kürşat Demirci, *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2013, s. 11.

105 Palmer, s. 20.

106 Yusuf Kılıç ve Ebru Uncu, "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi", *History Studies*, Volume 3/1, 2011, s. 185.

107 Black and Green, s. 147.

Açıklama:

Anu = Akadça isim , (An) = Sümer tanrılarının isimleri, italik ikinci isimler tanrıça isimleridir

* Diğer bir geleneğe göre *Nisiba* Enki'nin bir kızıdır

**Diğer bir geleneğe göre *Ishtar* Anu'nun bir kızıdır

Şekil-11: Başlıca Mezopotamya Tanrılar Panteonu.

(Kaynak: Foster, s. 166)

Mezopotamya'da birçok tanrı ve tanrıça çifti bulunmaktadır. Neredeyse bütün tanrıların eşi olmakla beraber bu tanrıların karakterleri net değildir.[108] Mezopotamya toplumlarında insanın sahip olduğu özelliklerden arınmış (antropomorfik olmayan) soyut bir tanrı anlayışı bulunmamaktadır.[109] Tanrıların genellikle antropomorfik (İnsan şeklinde) olduğuna inanılmakta ve bazı tanrılar diğerlerinin çocuğu, eşi veya atası olabilmektedir. Örneğin, gökyüzü tanrısı olarak bilinen An (Anu) bir geleneğe göre ay tanrısı olan Sin (Nanna)'in babasıdır.[110] Tanrıların, yeryüzündeki evleri olan tapınaklarda aileleri ile birlikte yaşadıklarına inanılırdı. Hatta 3. Ur Hanedanı dönemine ait tapınaklarda, tanrı çiftine ait yatak odası bulunurken çocuk ve hizmetçiler için farklı bölmeler bulunmuştur. Bunun yanında tapınaklardaki tanrı heykelleri, düzenli şekilde dışarı çıkartılarak ve diğer tapınaklardaki tanrı heykellerinin yanına götürülerek gezdirildiği ve bu heykellere yiyecek, içecek, güzel koku gibi hediyelerin sunulduğu anlaşılmaktadır.[111]

Mezopotamya'da her şehrin bir tanrısı veya tanrıları vardır ve bu tanrılar şehrin sembolü olmuştur. Örneğin, An (Anu) Uruk şehrinin tanrısıdır ve aynı zamanda bu şehrin sembolüdür.[112] Tanrı heykellerinin tanrıyı temsil ettiğine inanılır ve savaşlarda tanrı heykelinin veya sembolünün yok olması, tanrının oradan gittiği biçiminde yorumlanırdı. Bundan dolayı tanrı heykellerine ve sembollerine çok önem verilirdi.[113] Bunun yanında tanrılar için tapınak yapmak önemli bir ibadet olarak kabul edilirdi.[114] Tapınaklar adeta şehrin sosyal kimliği olarak görüldüğü için şehrin en büyük yapısı olacak şekilde inşa edilirdi.[115] Arkeologların yaptıkları kazılarda tapınaklara ait izlere en eski yerleşim yerlerinde rastlanması, tapınakların Mezopotamya kültürünün temel bir unsuru olduğunu göstermektedir.[116]

Mezopotamya uygarlığında inanılan ve tapınılan tanrılardan bazıları, Mezopotamya sınırlarını aşıp diğer kültürlerinde tapındıkları tanrılar haline gelmiştir. Hititler, Sümerlerin yer, gök ve okyanus tanrı üçlüsü olan Anu, Enlil ve Ea tanrılarına ibadet etmiştir. Bunun

[108] Mircea Eliade ve Ioan P. Couliano, Dinler Tarihi Sözlüğü, (Çev. Ali Erbaş), İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 216.
[109] Demirci, s. 16.
[110] Foster, s. 173.
[111] Leick, s. 77-78.
[112] Hollar, s. 42.
[113] Nemet-Nejat, s. 185.
[114] Kılıç ve Uncu, s. 189.
[115] Nemet-Nejat, s. 186-187.
[116] Kuiper, s. 176.

yanında Samilerin Sin (Ay tanrısı), Şamaş (Güneş tanrısı) ve İştar (Yıldız tanrısı) tanrıları, Hitit panteonunda yer almıştır. Yunan din ve mitosuna, Tanrıça İştar kültü Fenikeliler aracılığı ile Mezopotamya'dan geçmiştir.[117]

Yahudi toplumu, uzun süren Babil sürgünü sonucunda Mezopotamya inançlarını ve kültürünü kendi topraklarına taşımıştır. Bunun sonucunda Yahudilikte büyük bir değişim gerçekleşmiştir.[118] Sümerolog Samuel Noah Kramer yaklaşık 15 tane bağımsız tema veya motifin Sümer literatürü ile Kitab-ı Mukaddes'te ortak olduğunu göstermiştir.[119] Mezmurlar ile Sümer edebi metinleri arasında dikkat çekici benzerlikler bulunmaktadır.[120] Tanrının yaratıcı ve yok edici gücünün olması, tanrının yargılayıcı oluşu, tanrı korkusu, tanrıyı ayinler, kurbanlar, dualar, ilahilerle memnun etmek, adil olmak, temizlik, dürüstlük, tapınakların önemi ve daha birçok ortak nokta Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam ve Sümer dinlerinde tespit edilmiştir.[121]

En kadim medeniyet olarak bilinen Sümer medeniyetinin dinsel inanışları ile Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam dinleri arasındaki ortak noktaların varlığından yola çıkarak bu üç dinin kökenini Sümer dinsel inanışlarına dayandıran araştırmacılar bulunmaktadır. Bununla birlikte bu ortak noktaları, insanoğlunun ilk önce tek tanrı inancına sahip olduğu ve zamanla sapmaların olmasıyla birçok ortak noktası olan dinsel inanışların ortaya çıktığı biçiminde yorumlayanlar olmuştur. Anadolu'nun ilk tapınağı olarak bilinen Göbekli Tepe'nin bulunmasıyla birlikte Sümer'den çok uzun zaman önce bile Mezopotamya'da zengin ve köklü inanışların varlığının ortaya çıkması ikinci görüşü güçlendirmektedir.

Sümer'le başlayan ve birçok öğeden oluşan bu karmaşık ve dinamik Mezopotamya uygarlıklarının etkisi, Yunan, Hint ve Mısır gibi birçok medeniyet üzerinde görülmektedir.[122] Bunun yanında Mezopotamya uygarlıkları, dini konularda tutucu ve

---

117 Kılıç ve Uncu, s. 191-193.

118 Ali Osman Kurt, "İkinci Mabed Dönemi Yahudiliği", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, (Ed. Ali Osman Kurt), Cilt 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 946-965.

119 Richard E. Averbeck, "Sumer, the Bible and Comparative Method: Historiography and Temple Building", *Mesopotamia and Bible*, (Ed. Mark W. Chavalas and K. Lawson Younger), Jr Sheffield Academic Press, London and New York, 2002, s. 90.

120 Narçın (2010), s. 17.

121 Muazzez İlmiye Çığ, *Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 15.

122 Bottero, s. 24-30.

değişime kapalı olup geçmişten gelen dinsel uygulamaları ve inançları devam ettirmiştir. Bu özellik, erken dönem dinsel inanışların izlerini sonraki dönemlerde görülmesini mümkün kılmıştır.[123] Bundan dolayı Sümer öncesi Mezopotamya topluluklarının dinsel inanışlarının etkisini Sümerlerin inançlarında görmek mümkündür. Kendisinden sonra gelen uygarlıkları ciddi bir şekilde etkileyen bu uygarlığın, kendisinden önceki toplulukların inanç sistemlerinin anlaşılmasına ciddi bir katkı sağlayacağı açıktır.

Döneme ait yazılı kaynakların olmayışı ve sınırlı arkeolojik verilerin bulunması, Göbekli Tepe'yi sağlıklı bir şekilde incelemeyi zorlaştırmaktadır. Bu sorunu, Göbekli Tepe ile aynı topraklarda ortaya çıkan Mezopotamya medeniyetine ait unsurlar ile kıyaslama yaparak aşmaya çalışacağız. Mezopotamya uygarlıklarının dinsel inanışları, aynı zamanda bu uygarlıklardan binlerce yıl önceki toplulukların inanç sistemlerinin yazıya geçirilmiş bir özeti olduğundan, Mezopotamya uygarlıklarının dinsel inanışlarını anlamak bize bu uygarlığın üzerinde yükseldiği evrensel ve antik ilk örnekleri (arketipleri) anlamayı sağlayacaktır. Bu ise, insanlık tarihinin ortak inançlarını kavramayı sağlayacağından[124] Göbekli Tepe'nin doğru bir şekilde anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

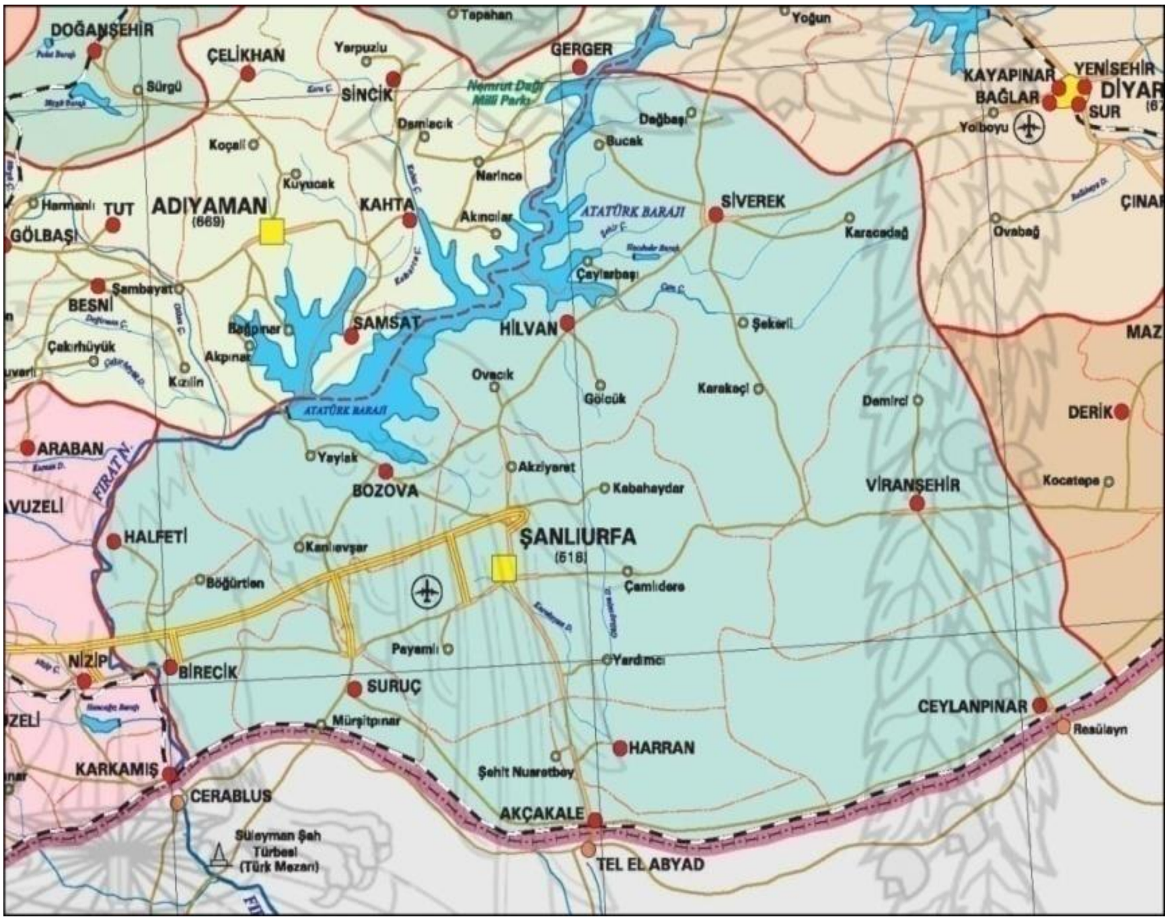
1.1.4.Şanlıurfa

Şanlıurfa, insanlık tarihi boyunca bilim, inanç, sanat, hukuk ve edebiyat gibi konularda uygarlığın doğuşuna ve gelişmesine ev sahipliği yapmış kadim bir şehirdir.[125] Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan Şanlıurfa ilinin doğusunda Mardin, batısında Gaziantep, kuzeybatısında Adıyaman ve kuzeydoğusunda Diyarbakır yer almaktadır. Genel olarak ova görünümünde olan Şanlıurfa, Arap platformunun kuzeyi ile Güneydoğu Torosların orta bölümünün güney etekleri üzerinde yer almaktadır.[126] Bu özellikler şekil-12 de açık bir şekilde görülmektedir.

Uygarlık tarihinde önemli bir konuma sahip olan Şanlıurfa, tarih boyunca farklı isimlere sahip olmuştur. Şanlıurfa'nın en eski ismi, Hitit çivi yazısı metinlerinde '*Hur Memleketleri*' olarak ve Asur vesikalarında *Hanigalbata* olarak geçmektedir.[127] Urfa isminin kökeninin, Arapça *Orhai* olduğu ve bu ismin *Orhe*, *Orha* gibi farklı kullanımlar

[123] Kuiper, s. 151.
[124] Demirci, s. 3-21.
[125] Selami Yıldız, *Peygamberler Diyarı Urfa,* Kare Yayınları, Ankara, 2006, s. 1.
[126] TÜİK, *Seçilmiş Göstergelerle Şanlıurfa 2013*, 2014, Ankara, s. XI.
[127] Yıldız, s. 2.

sonunda Urfa halini aldığı görüşünün yanında bu sözcüğün aslen Yunanca *Osrhoenee* veya Latince *Orrpei* sözcüklerinden türediği ve kale veya pınar anlamına geldiği görüşü de bulunmaktadır. Tevrat'a göre İbrahim peygamberin doğduğu şehir ve Sümer'e başkentlik yapmış olan tarihi Ur şehrinin, Urfa olduğunu düşünenler bulunsa da bu kanıtlanmış ve kabul gören bir görüş değildir.[128] Urfa için kullanılan diğer bir isim ise "*Edessa*" ismidir. Bu ismin Makedonyalı Büyük İskender tarafından MÖ 4. yüzyılda verildiği bazı kaynaklarda geçmektedir. Daha sonra *Ruha, Ohai, Orfa* ve Urfa isimlerini kullanmış olan bu şehir, 1980'li yıllarda Şanlıurfa ismini almıştır.[129]

Şekil-12: Şanlıurfa Haritası

(Kaynak: Tolga Fahri Çakmak*, İnanç Turizminin Turistik Destinasyon Pazarlamasındaki Yeri ve Önemi: Göbekli Tepe Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, İstanbul, 2014, s. 36)

---

[128] Abdullah Ekinci ve Kazım Paydaş, "Tarihte Urfa", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, (Ed. Yusuf Ziya Keskin), TDV Yayınları, Ankara, 2011, s. 23.

[129] Schmidt (2007a), s. 23-24.

Büyük İskender'in Urfa için kullandığı Grekçe *Callirhoe* kelimesi suya yakın şehir ve Urfa'nın eski isimlerinden olan *Edessa* sözcüğü suları bol yer anlamına gelmektedir. Bunun yanında Osmanlı döneminde Urfa için kullanılan *Ruha (Er-Ruha)* kelimesinin Arapça yine suyu bol olan yer anlamına gelmesi, şehrin çok eski zamanlardan beri zengin su kaynaklarına sahip olduğunu göstermektedir.[130] Bu ise Şanlıurfa'nın çok erken dönemlerde yerleşim yeri olarak tercih edilme nedenini açıklamaktadır.

Yapılan arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda, Şanlıurfa'nın erken Neolitik Dönemde bir höyüğün üzerine kurulduğu ortaya çıkmıştır. Bu Şanlıurfa'nın, MÖ 9000 yıllarına kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğunu gösterir. Bu şehrin kuruluşu ile ilgili çok farklı görüşler öne sürülmüştür. Bunlardan biride Ebu'l-Ferec ve Süryani Mihail'in Şanlıurfa'nın tufandan sonra Enoh'un (Nuh Peygamber) kurmuş olduğu 180 şehirden en büyüğü olduğu görüşüdür.[131] Neolitik döneme ait Göbekli Tepe tapınağı ve bu tapınağın etrafında neolitik yerleşim yerlerinin bulunması, Şanlıurfa'nın insanlık tarihinin erken dönemlerinde itibaren yerleşim yeri olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır.

Şanlıurfa tarih boyunca coğrafi konumundan dolayı stratejik bir öneme sahip olmuş ve ilk çağlardan beri Doğu ile Batı arasında bir köprü görevi görmüştür.[132] İlk çağda Urfa, Güney Mezopotamya (Sümer, Asur, Babil) ile Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli bir ticaret merkezi konumundadır. Şekil-13'de, Hititlerinde kullandığı Asur-Kaniş yolunun Urfa'dan geçtiği görülür. Buradan Urfa'nın, MÖ 3 binlerden başlayarak ticaret yolu üzerinde yer alan önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır.[133]

Şanlıurfa, tarihsel derinliği bulunan ve inanç merkezi olarak bilinen bir şehir olmuştur. Üç büyük dinin (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam) atası olan İbrahim peygamberin şehri olarak bilinen bu şehrin, farklı inançlara ev sahipliği yaptığı ve bunu sanatına ve mimarisine yansıttığı görülmektedir.[134]

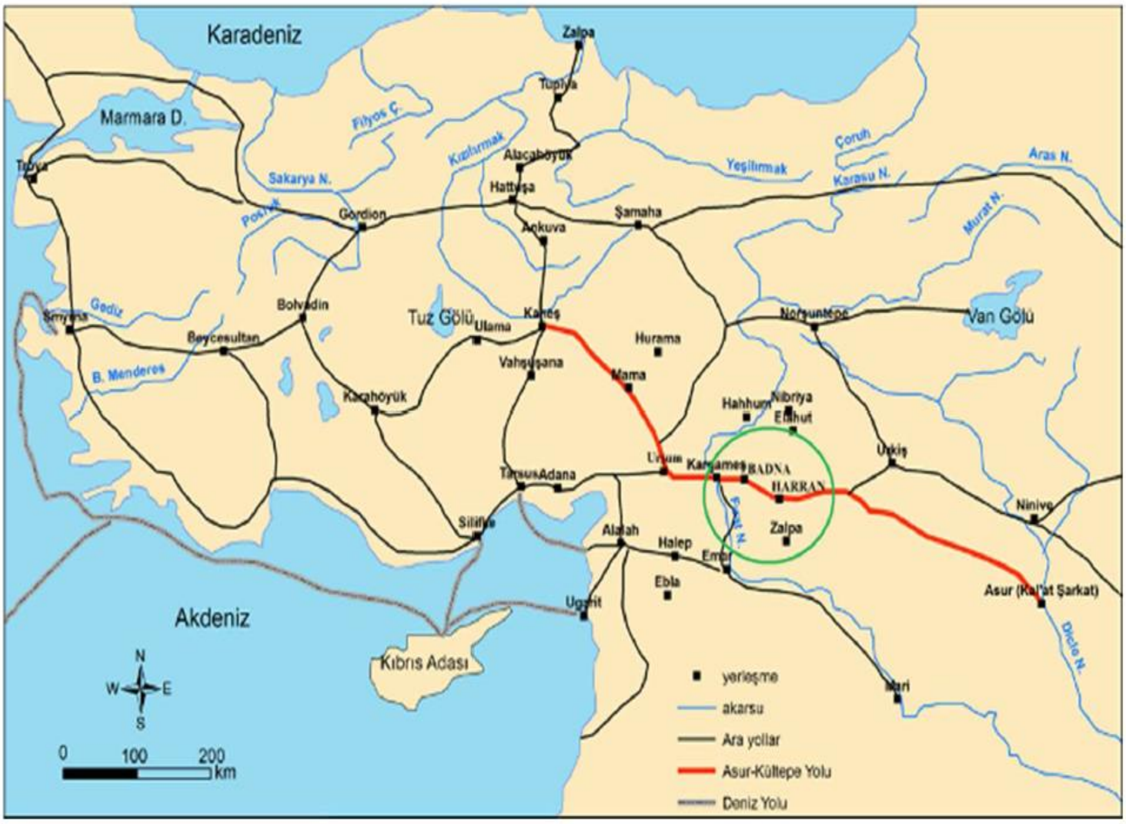
[130] Mehmet Sait Şahinalp, "Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler", *Coğrafi Bilimler Dergisi, 2006, 4 (1), s. 108.*

[131] Ekinci ve Paydaş, s. 24.

[132] Yıldız, s. 1.

[133] Mehmet Emin Sönmez ve Veysel Akgül, "Şanlıurfa Şehrinin Alansal Gelişiminin Tarihi Yapıların Konumları ve Uydu Görüntüleri ile Belirlenmesi", *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı 61, İstanbul, 2013, s. 51.

[134] Tolga Fahri Çakmak*, İnanç Turizminin Turistik Destinasyon Pazarlamasındaki Yeri ve Önemi: Göbekli Tepe Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, İstanbul, 2014, s. 37-38.

Şekil-13: MÖ 2000'li Yıllarda Asur Ticaret Yolları

(Kaynak: Sönmez ve Akgül, s. 51)

Asur imparatorluğuna başkentlik yapmış, Ay tanrısı olarak bilinen Sin kültünün merkezi ve gök cisimlerini kutsal kabul eden Sabiîlere uzun süre ev sahipliği yapmış olan Harran, bu bölgededir.[135]

İbrahim, Musa ve Yakup peygamberlerin yaşamış olduğu bu topraklar, Yahudilerce vaat edilmiş topraklar içerisindedir.[136] Hıristiyanlıktan önce *Edessa*'da Yahudi ve pagan topluluklar bulunmaktaydı. Bu dönemde, *Edessa*'da büyük pagan tapınağının varlığına yönelik kayıtlar bulunmaktadır.[137] *Edessa*, Hıristiyanlığı "resmi din" olarak kabul eden ilk krallık olmuştur. Bundan dolayı, Hıristiyan dünyada ün kazanmış ve bin yıldan fazla Hıristiyan dünyanın göz bebeği olmuştur. İlk misyoner faaliyetlerine şahitlik eden bu topraklar, uzak diyarlardan hacılara, azizlere, bilginlere ve şairlere ev sahipliği

[135] Aynur Özfırat, *Eski Çağda Harran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994, s. 16-17.
[136] Yıldız, s. 1.
[137] Mehmet Sait Şahinalp, *Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE Coğrafya Anabilim Dalı, Ankara, 2005, s. 90-91.

yapmıştır.[138] Urfa'da bulunan ve Deyr-i Mesih olarak adlandırılan mağarada, İsa'nın havarileri ile birlikte toplantı yaptığını öne süren Hıristiyanlar bulunmaktadır.[139] Âdem, Nuh, İbrahim, Lut, İshak, Yakup, Yusuf, Eyüp, Elyesa, Şuayb, Musa ve İsa peygamberlerin bu coğrafyada yaşadıklarına[140] inanıldığı için peygamberler şehri olarak bilinen Şanlıurfa'nın İslam dünyasında özel bir yeri bulunmaktadır.

Tarihte sırasıyla Hurri-Mitanniler, Ârâmîler, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar ve Türkler tarafından yönetilmiş[141] olmasına rağmen hep inanç merkezi olarak kalabilmiş bu topraklarda, Anadolu'nun ilk tapınağı olarak bilinen Göbekli Tepe'nin bulunmuş olması, bu ilin inançla özdeşleşen kimliğini pekiştirmektedir. Harran, Şuayb Kenti, Göbekli Tepe ve Somatar gibi dünya çapında ün yapmış tarihi yerleri ile Şanlıurfa, inanç turizminin dünyada ve ülkemizde önemli bir merkezidir.[142]

---

[138] Judah Benzion Segal, *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, (Çev. Ahmet Arslan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 28-101.

[139] Enver Osman Kaan, *Geçmişten Günümüze Dinler ve Mezhepler*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010, s. 120.

[140] Adnan Demircan, "Peygamberler Şehri Urfa", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, (Ed. Yusuf Ziya Keskin), TDV Yayınları, Ankara, 2011, s. 81.

[141] Yusuf Ziya Keskin, "Şanlıurfa Halk Kültüründe Ölüm", *Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat*, (Ed. Yusuf Ziya Keskin), TDV Yayınları, Ankara, 2011, s. 251.

[142] Çakmak, s. 37-38.

İKİNCİ BÖLÜM

GÖBEKLİ TEPE

2.1. Göbekli Tepe

Şanlıurfa şehir merkezinin 15 km kuzeydoğusunda yer alan ve Karaharabe (Örencik) Köyünün 2,5 km doğusunda bulunan Göbekli Tepe, Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme ait bir inanç merkezidir.[143] Yaklaşık 200-300 metre yüksekliğinde olan ve kireçtaşı kayalıklardan oluşan bir höyüğün üzerine inşa edilen Göbekli Tepe, Harran Ovası'na hâkim bir konumda bulunmaktadır. Düz kireç taşı platodan yukarıya doğru yükselen bu höyük, bir göbeğe benzediği için "Göbekli Tepe" olarak adlandırılmıştır. Şekil-14 de Göbekli Tepenin coğrafi konumu görülmektedir.

Şekil-14: Göbekli Tepe'nin Konumu

(Kaynak: *http://onedio.com/haber/dunyanin-ilk-tapinagi-gobeklitepe-hakkinda-bilmemiz-gerekenler-339697* ET: 04.03.2016)

Göbekli Tepe ilk defa 1963 yılında, İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırma Karma Projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmalarında tespit edildi.[144] Yüzey araştırmalarında tespit edilen bu arkeolojik alanın gerçek değeri anlaşılamadı. Bu alanın büyük kireçtaşı bloklardan yapılmış mezar kalıntısı olduğu

[143] Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe" , *Türkiye'de Neolitik Dönem*, (Ed. Nezih Başgelen ve Mehmet Özdoğan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007b, s. 115.

[144] Sümer, s. 268.

düşünüldü.[145] 1994 yılında Alman arkeolog Klaus Schmidt tarafından buranın Neolitik Döneme ait olduğu keşfedildi.[146] 1995 yılında İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Şanlıurfa Müzesi önderliğinde, Almanya Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Enstitüsü'nün ortak projesi kapsamında kazı çalışmaları başladı.[147]

Klaus Schmidt başkanlığında yapılan kazılarda bu bölgenin, önceden yapılmış olan arkeolojik kazılarda bulunan Neolitik yerleşim yerlerinden farklı olduğu görülmüş ve burada hiçbir yerde görülmeyen ritüel buluntuları ile karşılaşılmıştır.[148] Özellikle üzerinde hayvan figürlerinin ve sembollerin bulunduğu T biçimindeki dikili taşlar ve bu dikili taşlardan oluşan daire biçimindeki anıtsal yapılar dikkatleri üzerine çekmiştir. 2003 yılında bu alanda yapılan manyetik ve radar taramalarında en az 20 tane çemberimsi yapının Göbekli Tepe'de bulunduğu tespit edilmiş ve 2014 yılına kadar yapılan kazılarda bu dairesel yapılardan 8 tanesi gün yüzüne çıkartılmıştır.[149] (Bkz. Şekil 15).

Şekil 15: Göbekli Tepe Tapınakları.

(Kaynak: Levent Sepici, *Anadolu'da Keşfedilen Dünya'nın İlk Mabedi Göbekli Tepe*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul, s. 66)

---

145 Turan Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem' de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler,* (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya, 2011, s. 11.

146 Nezih Başgelen, "Nevali Çori/ Veba Vadisi'nden Göbekli Tepe'nin Dilek Ağacına: Klaus Schmidt", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı 46, Temmuz-Ağustos, 2015, s. 35.

147 Sümer, s. 268.

148 Schmidt (2007a), s. 107.

149 Başgelen (2015), s. 35.

Göbekli Tepe, üç farklı katmandan oluşan bir yapıya sahiptir. İlk katman doldurma taş ve topraktan oluşmaktadır. T biçimindeki dikili taşlardan oluşan çemberimsi yapılar, ikinci ve üçüncü katmanda bulunmaktadır. İkinci katmandan daha eski yapılar bulunduran üçüncü katmanın çemberimsi yapıları, MÖ 11.000 yıllarına kadar uzandığı tahmin edilmektedir.[150] En eski tabaka olan üçüncü katman Çanak Çömleksiz Neolitik A ve B dönemlerine ait olup bu dönemde yaşamış olan avcı-toplayıcı toplulukların özelliklerini yansıtmaktadır.[151] Göbekli Tepe'nin bulunduğu alanın jeolojik yapısı bazalt ve kireç taşından oluştuğu halde, onun gömülü olduğu birinci tabakanın yumuşak yapıdaki topraktan oluşması ve bu toprak tabakasında yöreye ait olmayan taş aletler ile kemik kalıntılarının bulunması, Göbekli Tepe'nin doğal yollarla değil de bilinçli olarak üstünün toprakla örtüldüğünü göstermektedir. Bu tapınakların bilinçli bir şekilde tamamen toprakla örtülmesi, onların günümüze kadar bozulmadan ulaşmasını sağlamıştır.

Kazı sonucunda ortaya çıkarılan çemberimsi yapılar ilk ortaya çıkarılandan başlayarak A, B, C, D, E gibi harflerle adlandırılmışlardır. Bunların içerisinde en büyüğü D harfi ile adlandırılan yapıdır. Harflerle adlandırılan bu yapılara uygulanan karbon ve jeolojik testler sonucunda, bu tapınakların farklı zaman dilimlerine ait oldukları anlaşılmıştır.[152] Şekil-16 da Göbekli Tepe dairesel yapıları üzerinde uygulanan farklı testler sonucunda elde edilen tarihler verilmektedir.

Tapınak	**Karbon 14 Metodu**	**CDC Tarihi**	**Collins Tarihi**
B	MÖ [8306; 8236]	MÖ [8520; 8210]	MÖ 8245
C	MÖ [9500; 8500]	MÖ [9230; 9080]	MÖ 8980
D	MÖ [9745; 9314]	MÖ [9620; 9550]	MÖ 9400
E	MÖ [9500; 8500]	MÖ [9510; 9410]	MÖ 9290

Şekil-16: Göbekli Tepe'nin Tarihlendirilmesi

(Kaynak: Alessandro De Lorenzis and Vincenzo Orofino, "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe –Turkey", *Archaeological Discovery*, Volume 3, No. 1, 2015, s. 43)

[150] Özcan, s. 33.
[151] Mutluay, s. 50.
[152] Levent Sepici, *Anadolu'da Keşfedilen Dünya'nın İlk Mabedi Göbekli Tepe*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 64-65.

Yapılan farklı tarihlendirme metotlarının tamamı, Göbekli Tepe'nin Neolitik Döneme ait olduğunu göstermektedir. Burada, o dönemde tarımın yapıldığını gösteren hiçbir belirtinin olmaması ve zengin bir yabani hayvan çeşitliliği ile karşılaşılması bu tapınağı inşa edenlerin avcı-toplayıcı topluluklar olduğunu göstermektedir.[153] Günümüze kadar yapılan kazılar sonucunda av hayvanlarına ait kemik parçaları bulunmasına rağmen insana ait kemik parçaları bulunamamıştır. Bu ise Göbekli Tepe'nin anıt mezar olarak kullanılmadığını göstermektedir.[154]

Göbekli Tepe gibi önemli bir megalitik (büyük taşlardan oluşan yapı) tapınağın özelliklerinin detaylı ve mukayeseli olarak incelenmesi, Göbekli Tepe'nin ve dönemin inanç sisteminin açık bir şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

2.2. Göbekli Tepe'nin Özellikleri

2.2.1. Bulunduğu Alana Hâkim ve Yüksek Bir Konumda Bulunması

Şanlıurfa'nın kuzeydoğusunda yer alan Germuş Sıradağlarının en yüksek tepesi konumundaki Göbekli Tepe höyüğü, 800 metre yükseltisi ile Harran Ovası'na hâkim bir konumda bulunmaktadır.[155] (Bkz. Şekil-17).

Şekil-17: Göbekli Tepe Yükseklik Haritası

(Kaynak: Google Maps, ET: 05.02.2016)

---

[153] Sümer, s. 268.
[154] Sepici, s. 63.
[155] Çakmak, s. 57.

Göbekli Tepe'de diğer Neolitik yerleşim yerlerinde olduğu gibi vadi, su kenarı ve ova yerleşiminin görülmemesi,[156] yapılan arkeolojik kazılar sonucunda yoğun ritüel kalıntıları ile karşılaşılması ve buranın yerleşim amaçlı yapıldığını gösteren hiçbir kanıtın bulunmaması, Göbekli Tepe'nin bilinen bir Neolitik köy yerleşkesi olmadığı ve görkemli bir dağ kutsal alanı olduğu sonucuna götürmüştür.[157] Göbekli Tepe'nin, yerleşim yerlerinin dışında, bulunduğu konuma hâkim bir pozisyonda ve yüksek bir yerde inşa edilmesi gibi özellikleri sonraki dönemlerde Mezopotamya, Anadolu ve diğer kadim kültürlerin tapınaklarında görmek mümkündür. Çünkü insanoğlu varoluşundan beri gökyüzüne karşı büyük bir hayranlık ve saygı duymaktadır. Dağlar gökyüzüne en yakın varlıklar olduğu için bazen tanrıların mekânı, bazen de bizatihi kutsal olarak kabul edilmiştir.

Kutsal kabul edilen dağ zirveleri, dünyanın merkezi olarak görülmekte ve onlara çok derin anlamlar yüklenmektedir. Bundan dolayı kutsal olarak kabul edilen tapınaklar dağların zirvelerine yapılmıştır. Örneğin, Mezopotamya'da 'Ülkelerin dağı' olarak bilinen bir dağın yerle göğü birleştirdiğine inanılırdı. Filistin'de Tabor Dağı olarak adlandırılan dağın isminin, 'Göbek' anlamına gelen *tabbur* sözcüğünden türediği tahmin edilmektedir. Bununla birlikte Gerizim Dağı 'Dünyanın Göbeği' (*tabbur eres*) olarak tanımlanmaktadır. Mezopotamya'da tapınaklar için ülkenin dağ evi, dağ evi ve yerle göğü birleştiren bağ gibi tanımlar kullanılmıştır. Sümer kralı Gudea dönemine ait bir silindir mühürde, kralın inşa ettirdiği tapınağın dağ gibi olduğundan söz edilmektedir. Piramit biçimindeki tapınaklar olan *zigguratlar*, kozmik dağlar olarak görülmüştür. Bir Süryani geleneğine göre cennet, yerin göbeği olarak tanımlanır ve en yüksek dağın zirvesine kurulu olduğu düşünülürdü.[158]

Karın bölgesinde göbeğe benzer çıkıntının oluşması embriyonun oluşumunu gösterdiği gibi tanrının da bir embriyoya benzetilen dünyayı göbeğinden başlayarak yarattığına inanılırdı. Bundan dolayı adeta göbeği andıran dağ zirvelerine kurulan tapınakların, evrenin yaratılmaya başlandığı merkezler olduğu düşünülürdü. Mezopotamya'da insanın, yerle göğü birleştiren ve yerin göbeği olarak tanımlanan dağ zirvelerinde yaratıldığına inanılırdı.[159] Süleyman tapınağının inşa edildiği dağ olan Sion tepesi, hem tanrının meskeni olarak bilinmekte hem de bir rivayete göre dünyanın yaratılmaya başlandığı yerdir.[160]

---

[156] Yalçın, s. 11.
[157] Schmidt (2007a), s. 107-113.
[158] Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, (Çev. Lale Arslan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 362-365.
[159] Eliade (2009), s. 362-365.
[160] Ömer Faruk Harman, "Kudüs", *TDV İslam Ansiklopedisi*, DİB Yayınları, Cilt 26, Ankara, 2002, s. 326.

Sümer, Hitit, Kalde ve Mısır halkları, dağların ışık ve nur âlemi olarak bilinen gökyüzünün direkleri olduğuna inanırlardı.[161]

İslam geleneğinde geçmişte yaşamış kavimlerden biri olan Ad kavminin, yüksek yerlere sağlam yapılar yaptıkları ve bunlarla övündükleri Kuran-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır:

"*Her tepede cehalet eseri, (ayet) eserler (putperestçe anıtlar, tapınaklar) mı yükselteceksiniz.*"[162]

Buradaki ayet sözcüğü "işaret", "alamet" ve "belirti" anlamlarına gelmekte ve bu ayette kabilelere ait olan tanrılar için tepelerde inşa edilen ihtişamlı tapınaklara ve sunaklara işaret edilmektedir.[163] Buradan kabilelerin, tanrılar için yüksek tepelere ihtişamlı tapınaklar yaptığı ve bu tapınaklarla itibar kazandığı anlaşılmaktadır.

Köken olarak Neolitik Döneme ve Mezopotamya coğrafyasına kadar uzanan bu inanışın izlerini Anadolu'da görmek mümkündür.[164] Hititler tapınaklarını şehrin dışına, yüksek, gösterişli ve bulunduğu alana hâkim bir konumda inşa etmişlerdir. Dağ kültünün yaygın olduğu Hitit'ler de Elmaağaç tepesi, Erengirit Dağı, Karadağ gibi yükseltilerde tapınak gibi kutsal mekânlar inşa edilmiştir.[165] Aynı şekilde Anadolu'daki Yund Dağı'nın (*Aspordenon*) zirvesine tanrıların anası olduğuna inanılan *Asporene* tanrıçası adına tapınak yapıldığı tarihi kayıtlarda geçmektedir.[166]

Anadolu ve Mezopotamya'da tapınakların zengin ve derin bir dünya görüşü ve inanç sistemi ile inşa edilmesi bize Göbekli Tepe'nin yerleşim yerlerinin dışında, yüksek bir konumda ve ihtişamlı bir şekilde inşa edilmesinin rastlantı olmadığını göstermektedir. Yapımı yıllar alan, düzenli ve büyük bir organizasyonla yapılabilen ve inşası dönemin koşulları göz önüne alındığında bir Boeing 747 uçak anıtını *x-acto* bıçak (Neştere benzeyen keskin bıçak) ile yapmakla eş tutulan[167] bu megalitik yapının, avcı-toplayıcı topluluklar için çok önemli olduğu ve derin anlamlar taşıdığı anlaşılmaktadır. Bu insanların

---

[161] Hikmet Tanyu, *Dinler Tarihi araştırmaları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1973, s. 5.

[162] Şuara 26:128.

[163] Muhammad Asad, *The Message of The Quran*, Al Shu'ara, 128. Ayah, 2000, s. 723.

[164] Murat Turgut, "Konya ve Karaman Çevresinde Hitit Dağ Kültünün Yansımaları", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 6, 2013, s. 559-568.

[165] Sevgül Çilingir, *Hitit Tapınak Kentleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi SBE Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, İzmir, 2011, s. 106.

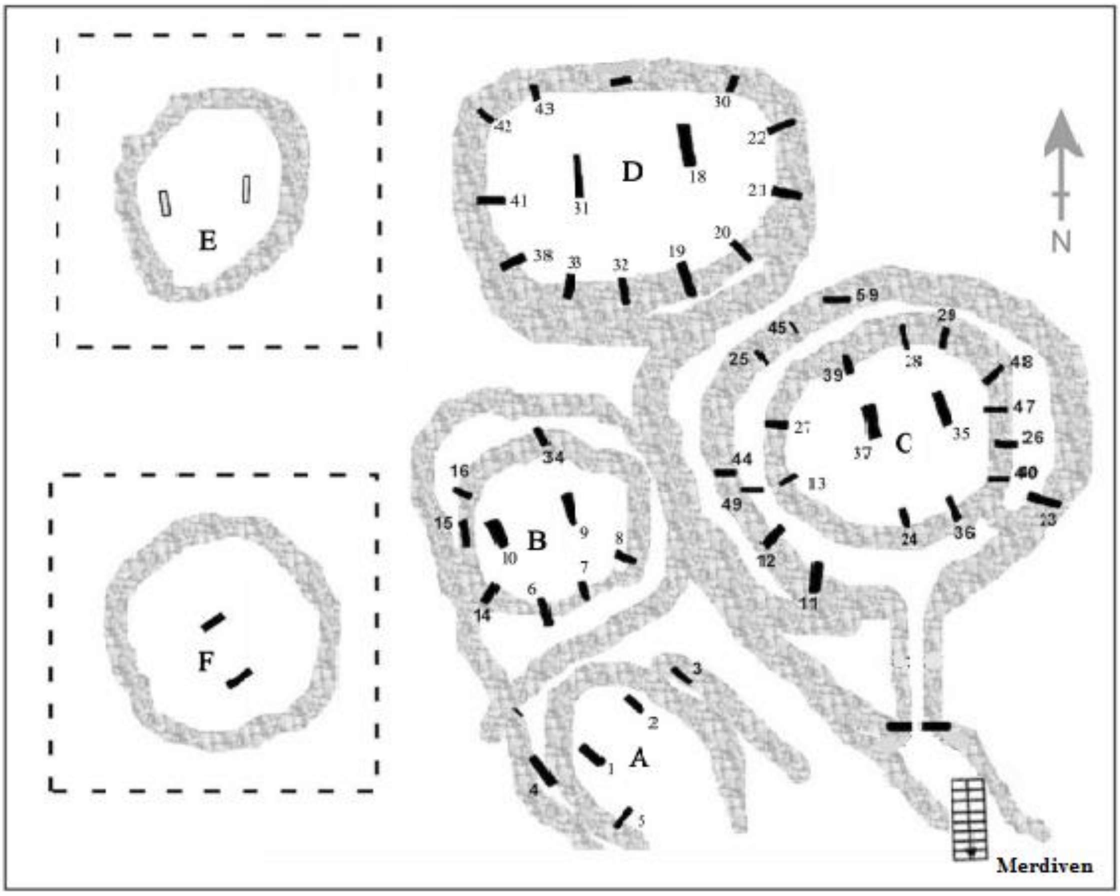
[166] Hüseyin Üreten, "Mamurt Kale'de Meter Aspordene Kültü", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Sayı 1, Cilt 46, 2006, s. 212-213.

[167] Mann, s. 48.

sahip olduğu inanç sisteminin ve dünya görüşünün onlara güçlü bir motivasyon sağladığını ve bu inançların korku ve büyü gibi asılsız temeller üzerinde yükselen uydurma inanışların ötesinde etkili ve zengin dinsel inanışlar olduğunu göstermektedir.

2.2.2. Dairesel Yapıda Olması

Göbekli Tepe tapınakları, çapları 10 ile 30 metre arasında değişen ve çevresi taş örgü duvarla çevrili dairesel yapılardan oluşmaktadır. Bu yapıların merkezinde ve duvarlarına gömülü olarak dikili taşlar bulunmaktadır (Bkz. Şekil-18). En eski tabaka olan üçüncü katmandaki yapılar çemberimsi ve büyük iken daha sonra yapılmış olan ikinci katmandaki yapılar dikdörtgen ve kare şekline benzeyen, daha küçük ve gösterişsiz yapılardır.[168]

Şekil-18: Göbekli Tepe Planı

(Kaynak: Andrew Collins and Rodney Hale, Göbekli Tepe and the Rebirth of Sirius, 2013, *http://www.andrewcollins.com/page/articles/Gobekli_Sirius.htm*, ET: 02.02.2016)

---

[168] Özcan, s. 34.

İnsanlık tarihi boyunca ortaya çıkan megalitik anıtlar üç grupta incelenmektedir. Birincisi, dikey pozisyonda dikilen ve "menhir" olarak adlandırılan büyük ve yüksek taştır. İkincisi, menhirlerin daire veya yarım daire biçiminde sıralanmasıyla oluşan ve "kromlek" olarak adlandırılan yapıdır. Üçüncüsü ise mezar odası biçimindeki "dolme" yapısıdır.[169] Göbeki Tepe "kromlek" biçimindeki yapıların açık bir örneğidir.

Göbekli Tepe'de her tapınağın çevresi taş duvarla çevrilmiştir. Kutsalın tezahür ettiği mekânlar olan tapınakların, taştan yapılan daire, çit veya duvar ile çevrilmesi en eski zamanlardan beri görülen bir uygulamadır. Bu şekilde kutsal alan, hem belirlenmiş ve sınırları çizilmiş hem de bu alan kutsal olmayan kişilerden ve unsurlardan korunmuş olur. Çünkü kutsal mekâna girecek kişinin kutsalı tecrübe etmeden önce bir dizi hazırlıklar yapması gerekmektedir, aksi durumda kutsal bölgeye giriş tehlikeli olabilmektedir. Birçok kültürde tapınağa girilmeden önce yapılması gereken ayinler ve uyulması gereken kurallar bulunmaktadır.[170] Örneğin, Kitab-ı Mukaddes'te Musa peygamber kutsal bölgeye gireceği zaman Tanrı tarafından şöyle uyarılır:

"*Buraya yaklaşma, ayaklarından ayakkabılarını çıkart; çünkü durduğun yer kutsal bir topraktır.*"[171]

Buradan inanan insan için mekânın türdeş olmadığını, kutsalın tezahür ettiği mekânın din dışı (dünyevi) mekândan bir kopuş yaşadığını görmekteyiz. Bu kopuş sonucunda inanan insan için varoluşsal değere sahip kutsal mekân oluşur ve buradan sabit bir nokta veya merkez ortaya çıkar. Bu mekânda kutsalın tecrübe edilmesi ile insanlar, düzensiz ve din dışı unsurlara karşı bir dayanak noktası bulur. Antik toplumlarda bir yere yerleşmek veya bir yeri sahiplenmek amacı ile oraya tanrılar adına tapınak yapılması geleneği bu anlayışın sonucudur.[172]

Tapınakların yapımında dairesel biçimin baskınlığı görülmektedir. En mükemmel şekil olarak bilinen ve tüm şekillerin ondan çıktığına inanılan daire biçimi, birçok kültürde görülen evrensel bir semboldür. Bu sembol sınırsızlığı, sürekliliği, yenilenmeyi, dinamizmi ve yüksek bilinci ifade eder. Aynı zamanda daire biçimi, kutsal, sonsuz, bir ve bütün olan tanrının sembolü olarak da kullanılır. Başı, sonu, altı ve üstü olmayan daire şekli güneşi,

---

169 Eliade (2003), s. 147.

170 Mircea Eliade, *Dinler Tarihi*, (Çev. Mustafa Ünal), Serhat Kitapevi, Konya, 2005, s. 437-438.

171 Çıkış, 3/5.

172 Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara, 1991, s. 1-31.

ayı, zamanı ve mekânı sembolize etmekle birlikte, bu sembol İslam geleneğinde gök kubbe ve insanı kâmili temsil eder. Hallac-ı Mansur, daire sembolüne kutsal ve metafizik anlamlar vererek İslam tasavvufunda daima tanrıyı işaret eder.[173]

Göbekli Tepe tapınakları genellikle sonsuzluğu, bütünlüğü ve evreni simgeleyen daire[174] formunda inşa edilmiş ve tapınak alanındaki kaya yüzeylerinde çok sayıda daire sembolü ile karşılaşılmıştır.[175] Bu tapınaklarda kullanılan çoğunlukla daire ve bazen kare biçiminin, insanlık tarihinde yaygın olarak kullanılmıştır. Roma'nın ilk modelinin büyük bir daire içine yerleştirilmiş kare olduğu tahmin edilmektedir. Kuzey Hindistan'da salgın hastalık dönemlerinde şehrin çevresine büyük bir daire çizilir ve bunun halkı hastalıktan ve kötülükten koruduğuna inanılırdı.[176] Yaklaşık MÖ 3500 den itibaren Mezopotamya'da, neredeyse her tapınakta bulunan en temel unsurun kült çemberi veya cella (tanrıların heykellerinin bulunduğu kapalı bölme) olduğu görülür.[177] Sümerlere ait *sag.ba* adlı metinlerde tanrılara ait yemin çemberinden şöyle bahsedilir:

> *"Büyü, yemin, geçilmeyen yemin çemberi*
> *İlahların geçilmeyen yemin çemberi*
> *Göğün ve yerin değiştirilmeyen yemin çemberi"* [178]

Sümer kralı Ur-Nanşe'nin yazdırdığı taş levhalar Ningursu tapınağı hakkında bilgi vermektedir. Bu metinlerde "*ğeš-bu*" olarak geçen büyülü bir çemberden bahsedilmektedir. Tanrı Enki tarafından verilen ve tapınak yapısı ile ilgili olduğu düşünülen bu çemberin, bu dünyadan ayrılmayı ve kutsal olanla teması ifade ettiği tahmin edilmektedir. Bu metinlerde Enki'nin Ningursu tapınağının planını (*ğeš-hur*) verdiği geçmektedir.[179]

Britanya'da dairesel veya dörtgen biçiminde Kelt-Roma tapınaklarının bulunduğu bilinmektedir.[180] Kırk büyük taş sütunun kutsal kabul edilen bir dairenin üzerinde

---

[173] Bkz. Özge Öztekin, "Ontolojik Boyutta Döngüsel Süreklilik & Değişim ve Dönüşümü İmleyen Görsel Sembollerle Şiirin Biçim Düzeyinde Bilinçli Deformasyonu: Divan Şiirinde Deyiş bilimsel Bir Önceleme Alanı Olarak Biçimsel Sapmalar", *Turkish Studies Dergisi*, Cilt 7/3, 2012, s. 2151-2152.

[174] Juan Eduardo Cirlot, *A Dictionary of Symbols*, (Çev. Jack Sage), Routledge & Kegan Paul Publisher, London, 1971, s. 123.

[175] Schmidt (2007a), s. 150.

[176] Bkz. Eliade (2009), s. 359-361.

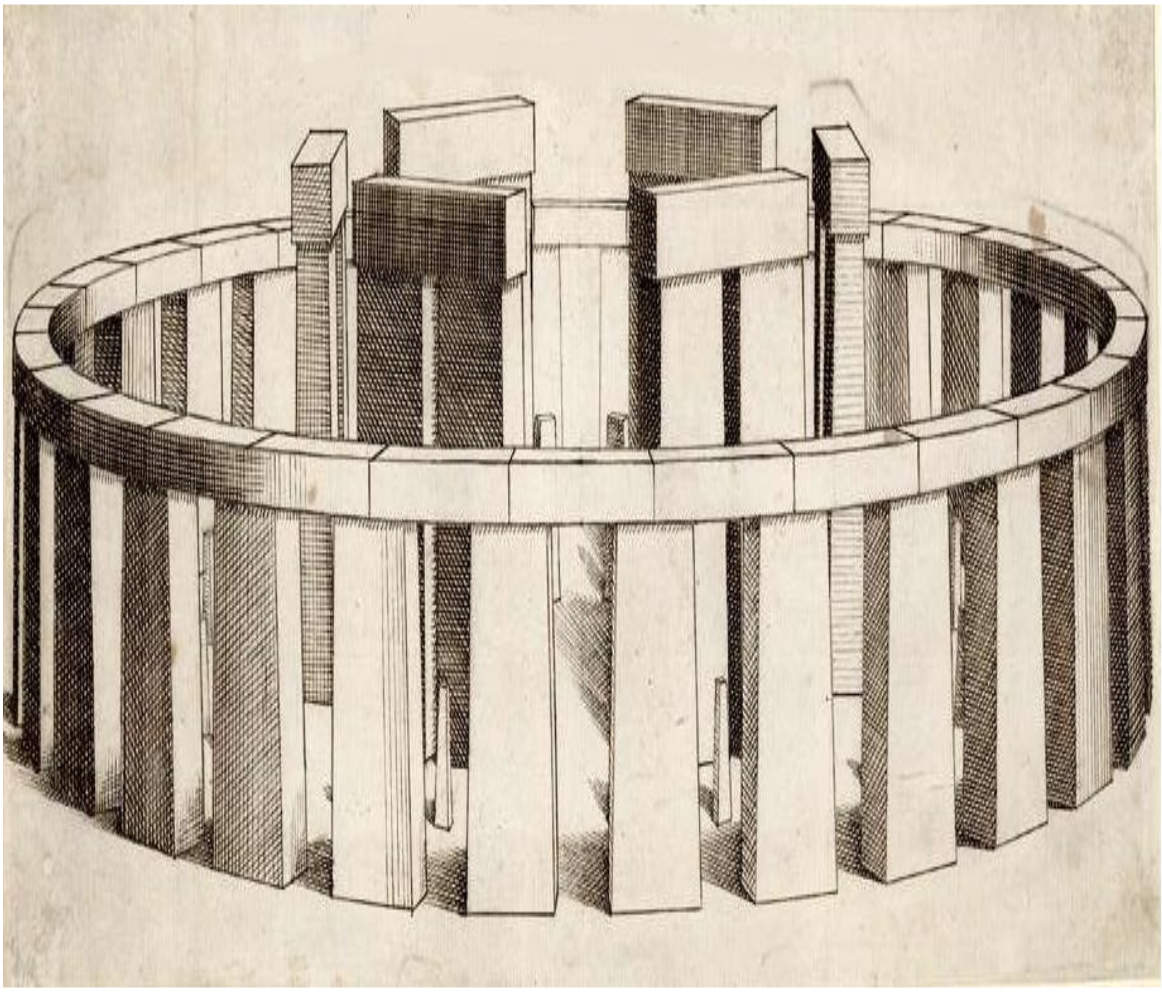
[177] Foster, s. 161.

[178] Ahmet Turgut Yazman (Director), Gobeklitepe-The World's First Temple, 2010, *http://apordoc.noip.me/150000/2/008041/index.htm*, (ET: 09.02.2016).

[179] Bkz. Peeter Espak, *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*, Tartu University Press, Estonia, 2010, s. 15-18.

[180] Yves Bonnefoy (Ed.), *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, (Çev.Levent Yılmaz), Dost Kitapevi, Ankara, 2000, Cilt 1. s. 561.

sıralanmasından oluşan İngiltere'deki Stonehenge yapısı,[181] Göbekli Tepe'ye en çok benzetilen yapılar arasındadır (Bkz. Şekil-19).

Şekil-19: Stonehenge

(Kaynak:http://www.english-heritage.org.uk/visit/places/stonehenge/things-to-see-and-do/set-in-stone-exhibition , ET: 10.02.2016)

Hindistan'da, Khasiler kabilesine ait büyük dikme taşlarla çevrili dairesel kült yapılarına rastlanmaktadır.[182] İskoçya'nın kuzeydoğusundaki *Aberdeen* kentinde bulunan ve yaklaşık MÖ 3000 yıllarına ait olduğu düşünülen Neolitik Dönem taş çember yapısından yaklaşık olarak 100 tane bulunmaktadır. Ortalama 20 metre çapındaki bu daireler, iki tanesi diğerlerine göre daha uzun olan dikili taşlar ile çevrilidir. Bu dairesel yapının ve burada yapılan bir gece ayininin tasviri şekil-20 de görülmektedir.[183]

---

[181] Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, (Çev. Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 265.
[182] Eliade (2005), s. 262.
[183] Gordon Barclay, *Farmers, Temples and Tombs*, Historic Scotland Publishing, Edinburgh, 1998, s. 32-33.

Şekil-20: İskoçya'da Neolitik Dönem Tapınağı ve Ayin Tasviri

(Kaynak:1: *https://tr.pinterest.com/pin/481744491362585824/* , ET: 01.02,2016, 2: Barclay, 34-35.)

Örneklerini çoğaltabileceğimiz dikili taşlardan oluşan çemberimsi tapınaklar ve anıtlar, insanlık tarihi boyunca birçok uygarlıkta görülebilir. Bu biçimin tercih edilmesinin ve sürdürülmesinin nedenini arkaik insanın inanç ve düşünce dünyasında bulabiliriz.

Arkaik insan, tapınakların ve kentlerin semavi bir prototipinin var olduğuna inanırdı. Antik Yunan'da Platon'un tanımladığı ideal kentin ve Hindistan'da kraliyet kentlerinin semavi bir ilk örneğinin (arketipinin) varlığına inanılırdı. Kitab-ı Mukaddes'te Tanrı, Musa'ya kendisi için bir mihrap yapmasını söyler ve bu mihrabın planını gösterir.[184] Aynı şekilde Süleyman tapınağının planının tamamı, Tanrı tarafından bildirildiği anlatılmaktadır.[185] Babil'de ve Asur'da, kentlerin prototipinin semada bulunduğu inancı vardı.[186]

---

[184] Çıkış 25/9, 40.

[185] I. Tarihler 28/19.

[186] Mircea Eliade, *Ebedi Dönüş Mitosu*, (Çev. Ümit Altuğ), İmge Kitapevi, Ankara, 1994, s. 21-23.

Arkaik insanın düşünce dünyasını oluşturan önemli bir ilk örnek de, *ab origina* (başlangıçtaki gibi) olarak adlandırılan ilk örnektir. Bu ilk örneğe göre her şeyin prototipi geçmişte vardır ve her şey geçmişte olduğu gibi yapılmalıdır. Bu düşünce ayin, kurban, ibadet ve tapınak formlarının korumasını sağlamıştır. Kadim Mezopotamya'da bir tapınak yapılacağı zaman eskisi ile aynı yerde ve aynı planda yapılması bu görüşün ürünüdür. Tapınakların, geçmişteki biçiminden ufak bir sapma veya değişiklik ile yapılması kozmik kırılma ve kozmik düzenin bozulması anlamına gelmektedir. Bundan dolayı tapınaklar başlangıçta nasıl ise o planda yapılıyordu.[187] Göbekli Tepe'nin biçimsel özelliklerinin, kendisinden sonra yapılan tapınaklarda görülmesi bu düşüncenin sonucudur.

Tapınakların belirli kurallara göre inşa edilmeleri, bu kutsal mekânların ilk örneğinin varlığına işaret etmektedir. Belirli bir ilk örnek modeline göre yapılan tapınaklar neredeyse her kadim kültürde görülebilir.[188] Bilimsel literatürün en eski ve ilk tapınağı olan Göbekli Tepe, bazı inançların sembolü haline gelen ve insanların kutsalı yoğun bir şekilde tecrübe ettiği mekânlar olan Kudüs, Vatikan ve Bodh Gaya gibi önemli inanç merkezlerinin ilk örneği olduğu anlaşılmaktadır.[189] Bu ilk örnek aynı zaman da, kendisinden sonra yapılan tapınakların daha iyi anlaşılmasını sağlayacak evrensel ilk örnekleri bünyesinde bulundurmaktadır.

2.2.3. Dairesel Yapının Merkezinde ve Etrafında Dikili Taşların Bulunması

Göbekli Tepe'de dairesel yapıların merkezinde birbirine paralel iki tane büyük ve çevre taş duvarına gömülü 10 ile 12 adet arasında değişen daha küçük T biçiminde dikili taş bulunmaktadır.[190] Şekil-21 de Göbekli Tepe'yi oluşturan dairesel yapı ve T şeklindeki dikili taşlar görülmektedir.

T biçimindeki dikili taşların üzerinde el ve kol tasvirlerinin bulunması ve birçok yönden insanı andıracak unsurlar taşıması, bunların taştan yapılmış insan biçimli anıtlar olduğunu kanıtlamaktadır. Yüzleri belirtilmemiş insan biçimindeki bu dikili taşların tam olarak neyi simgelediği konusunda üzerinde uzlaşılmış bir görüş bulunmamaktadır. Bu dikili taşların tanrıları, ataları ve ruhları sembolize ettiği yönünde yorumlar[191] yapılmasına

[187] Demirci, s. 7.
[188] Eliade (2009), s. 359.
[189] Mann, s. 40.
[190] Özcan, s. 34.
[191] Schmidt (2007a), s. 116-117.

rağmen, söz konusu tapınak olduğu için bu taşların tanrıları sembolize ettiği görüşü daha uygun görülmektedir.

Şekil-21: Göbekli Tepe'nin Dairesel Yapısı

(Kaynak: Erhan Balıkçı, *https://www.behance.net/gallery/18165393/Goebeklitepe-infografik*, ET: 10.09.2016)

Bu dikili taşları avcı-toplayıcı toplulukların inandıkları ve ibadet ettikleri tanrıların sembolü olarak ele alırsak, Göbekli Tepe'den en az 5000 yıl sonra ortaya çıkan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının dinsel inanışları ve tapınak kültü ile Göbekli Tepe arasında dikkate değer bir benzerlik göze çarpmaktadır. Bu uygarlıkların dinsel inanışlarına baktığımızda, tanrıları temsil eden heykellerin ve bu heykellerin muhafaza edildiği tapınakların öne çıktığı görülmektedir.

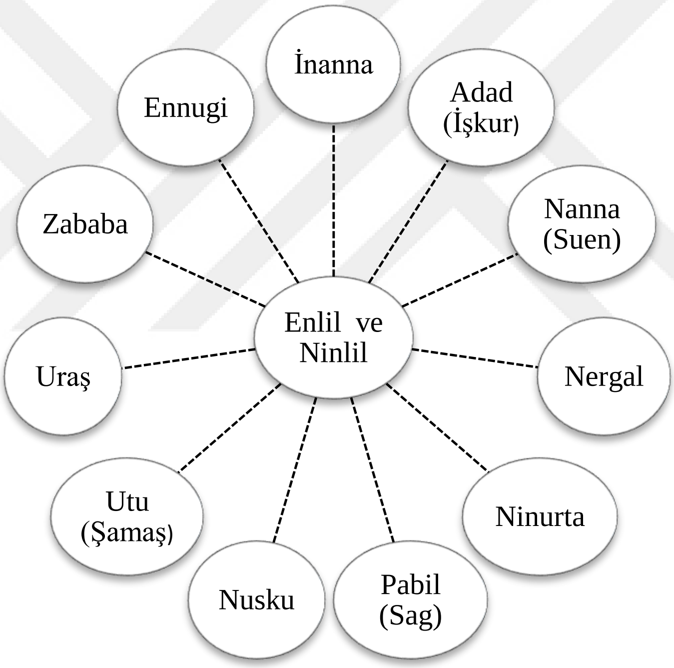
Tanrının sureti Mezopotamya inançlarında çok önemli bir yere sahiptir. Tanrı heykelleri aynı zamanda Tanrı'nın varlığını ve orada bulunmasını temsil ettiği için tapınaklarda bu heykeller büyük bir özenle korunurdu. Tanrı heykelleri tapınak içinde özel bir kaide (sütun tabanı) üzerine konulurdu. Tanrıların tapınaklarda aileleri ile birlikte yaşadığına inanılırdı.[192] Tanrı çiftini temsil eden heykellerin tapınakta, çocuklarının ve hizmetkârlarının heykellerinin bulunduğu yerden farklı ve özel bir yerde tutulduğu görülmektedir.[193]

Mezopotamya'da en kadim tanrıların, antropomorfik (İnsan biçimli) ve sosyal rollere sahip olduğu görülür. Bununla birlikte neredeyse bütün tanrıların eşi vardır.[194] Babil

---

192 Nemet-Nejat, s. 185-187.
193 Leick, s. 78.
194 Eliade ve Couliano, s. 216.

mitlerine göre ilk yaratılan tanrı çifti *Lahmu* ve *Lahamu* ile *Anşar* ve *Kişar* çiftleridir.[195] Bu tanrı çiftlerinin çok sayıda çocukları bulunmaktadır. Örneğin, Mezopotamya'da tanrılar panteonunda en önemli tanrılarından biri olarak bilinen, tanrıların babası ve kâinatın hükümdarı olarak tanınan ve *Ninlil* ile evli olduğuna inanılan *Enlil* adlı tanrının on bir çocuğu vardır (Bkz. Şekil-22).[196] Bununla birlikte diğer önemli bir tanrı olan *Enki*'nin, *Ninhursag* olarak adlandırılan tanrıçadan *Engaş, Abu, Nintula, Ninsutu, Ninkası, Nazi, Azimua* ve *Ninti* olmak üzere sekiz ve *Damgalnuna (Damkina)* adlı tanrıçadan ise *Marduk, Asarluhi, Enbilulu, Adapa* ve *Nanşe* olmak üzere beş çocuğunun olduğu kaynaklarda geçmektedir.[197] Evrenin yaratılışının küçük çaptaki provası (imago mundi) olarak görülen mekânların kozmolojik düşüncenin gerektirdiği şekilde iki cinsiyet arasında paylaştırılması paleolitik çağa kadar uzanan bir gelenektir.[198]

Şekil-22: Tanrıların Eşleri ve Çocukları

(Kaynak: Ali Narçın, *Sümer: Yazının Mucitleri*, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul, 2013b, s. 38)

Mezopotamya'da sayısı 3000'i bulan tanrılar, büyük aile ve hane halkı gibi metaforlar kullanılarak ve çeşitli gruplara bölünerek sınıflandırılmıştır. Burada tanrıların görünüşüne ve boyutuna bakılarak tanrıların eşit olmadığı ve bazı tanrıların diğerlerine göre daha güçlü

195 Foster, s. 173.
196 Narçın (2013b), s. 38.
197 Narçın (2013a), s. 34.
198 Eliade (2003), s. 61.

ve etkili olduğu anlaşılmaktadır.[199] Kurban sunulurken tanrılar arasındaki hiyerarşi göz önünde bulundurulmuş ve tanrının büyüklüğü ve etkinliği ile sunulan kurban doğru orantılı olmuştur.[200] Tanrıların, kendi adlarına yapılan tapınaklarda çocukları, din adamlarından seçilen hizmetkârları ve sevdiği hayvanlar tarafından çevrelenmiş olduğuna inanılırdı.[201]

Arkeolojik kazılar sonucunda Mezopotamya'da, tanrılar adına yapılmış ve Uruk dönemine ait çok sayıda tapınak bulunmuştur. Bu tapınakların Göbekli Tepe tapınaklarında olduğu gibi şekillerinin birbirinden farklı olduğu görülmüş fakat bunun nedeni henüz çözülememiştir. Çok sayıda tanrı heykeli duvarla çevrili çember içinde bulunmuştur.[202] Bağdat'ın 32 km kuzeydoğusunda yer alan ve yaklaşık MÖ 3000 yıllarına ait olduğu anlaşılan antik *Eshnunna / Esnumma* (günümüzün Tell Asmar şehri) kentinde,[203] Kare Tapınağı bulunmuştur. Bu tapınağın içinde 12 adet alçıtaşından yapılmış ve el pozisyonu T biçimindeki taşlarda olduğu gibi göbek hizasında heykel (Bkz. şekil-23) ortaya çıkartılmıştır.

Şekil-23: Kare Tapınağından Çıkartılan Heykeller

(Kaynak: Kathleen Kuiper (Ed.), *Mesopotamia, The World's Earliest Civilization*, Britannica Educational Publishing, New York, 2011, s. 14.)

---

[199] Black and Green, s. 93-98.

[200] Suzan Akkuş Mutlu, "Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XVII, 2014, s. 4.

[201] Tanju Gökçöl , "Mezopotamya Dinleri" , *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt 1, Ansiklopedi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 82.

[202] Hans J. Nissen and Peter Heine, *From Mesopotamia to Iraq*, (Çev. Hans J. Nissen), The University of Chicago Press, Chicago and London, 2009, s. 49-50.

[203] Kuiper, s. 188.

Aile panteonu inancı, Anadolu uygarlıklarında da görülmektedir. Fırtına tanrısı (*Teşup*) ile Ulu Tanrıça (*Hepat*) çiftinin oluşturduğu ve büyük bir aileden oluşan Hitit tanrılar panteonunun, Hitit ülkesini koruduğuna inanılırdı.[204]

Mezopotamya mitolojisinde, önemli kararların alındığı tanrılar meclisinden söz edilmektedir. Bu meclislerin birinde tanrı *Anşar* krallığın *Marduk*'a verilmesini teklif eder ve *Marduk*'un babası olan tanrı *Ea* oğlu *Marduk*'a bu krallık teklifini kabul etmesini öğütler. Tanrıların onayı sonucunda *Marduk* kral olur ve bu bir şölenle kutlanır.[205] Göbekli Tepe'de T biçiminde dikili taşların yüzlerinin merkeze dönük olması bir toplantı veya dans meclisine benzetilmektedir.[206]

Göbekli Tepe tapınaklarının merkezinde bulunan iki büyük dikili taşı andıran bir yapıyı, Şanlıurfa'nın en eski yerleşim yeri olan ve yaklaşık olarak MÖ 9000 yıllarına ait olduğu tespit edilen Kale Tepe[207] üzerinde bulunan Şanlıurfa kalesinde görmekteyiz. Yapılış tarihi tam olarak bilinmeyen, MS üçüncü yüzyıla kadar uzanan bir geçmişe sahip olduğu anlaşılan ve MS 814 yılında Abbasiler döneminde yeniden inşa edilen Şanlıurfa Kalesinin[208] üzerinde iki büyük dikili sütun bulunmaktadır. Bu sütunlardan birinin üzerinde Süryanice "*Ben askeri komutan Barş (Amaş) (Güneşin Oğlu)'nın oğlu Aftuna. Bu sütunu ve üzerindeki heykeli kral Ma'nu kızı, eşi, hanımefendim ve [velinimetim] kraliçe Şalmeth için yaptım.*" yazmaktadır. Burada adı geçen kral Ma'nu'nun kral olduğu MS 240-242 yılları göz önünde bulundurulduğunda, bu sütunların kalenin inşaatından çok önce yerleşim yerinin en yüksek noktasına birer anıt olarak dikildiği anlaşılmaktadır.[209] Göbekli Tepe'den binlerce yıl sonra bile yerleşim yerine hâkim bir konumda iki dikili sütunun anıt olarak dikilmesi ayrıca dikkat çekicidir (Bkz. Şekil 24).

Göbekli Tepe'den en az 4000 yıl sonra Mezopotamya'da ve Anadolu'da ortaya çıkan uygarlıklarda tanrı çiftlerinin merkezde olduğu ve aile gruplarından oluşan tanrılar panteonun şehirleri koruyup yönettiği inancı görülmektedir. Bundan dolayı tanrıların evleri olan tapınaklarda bu tanrıları temsil eden görkemli heykeller hiyerarşik sıralamaya göre yerleştirilirdi. Göbekli Tepe, bu inanç sistemi, tapınak mimarisi ve tanrı kültü ile dikkate

---

[204] Eliade (2003), s. 177.
[205] Hooke, s. 54.
[206] Mann, s. 48.
[207] Şahinalp (2006), s. 116.
[208] Sönmez ve Akgül, s. 53.
[209] Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, *http://www.korumakurullari.gov.tr/TR,89637/sanliurfa.html*, (ET:25.04.2016).

değer bir biçimde uyuşmaktadır. Bu uygarlıkların inanç sistemi bize Göbekli Tepe'nin, tanrı çiftlerinin merkezde olduğu ve aile gruplarından oluşan tanrılar panteonun yaşadığı kutsal bir tapınak olduğunu düşündürmektedir.

Şekil-24: Şanlıurfa Kalesi

(Kaynak: *http://www.urfakultur.gov.tr/TR,95670/tekzip.html*, ET: 21.03.2016)

2.2.4. T Biçiminde Tekparça Taştan Heykellerin Bulunması

Göbekli Tepe'nin en dikkat çeken yapısı, yekpare taştan yapılmış ve üzerinde kabartma tekniği ile işlenmiş hayvan figürlerinin ve soyut sembollerin bulunduğu T biçimindeki dikili taşlardır.[210] Yapılan jeomanyetik taramalar sonucunda 200'den fazla dikili taşın varlığı tespit edilmiştir.[211] Bu taşlara Göbekli Tepe civarındaki Neolitik yerleşim yerlerinde de rastlanmıştır. Ortalama 3 ila 5.5 metre uzunluğunda ve 10 ila 15 ton ağırlığında olan[212] bu taşlardan, boyu 7 metre ve ağırlığı 50 ton olan bir örnek Göbekli Tepe'de bulunmaktadır.[213]

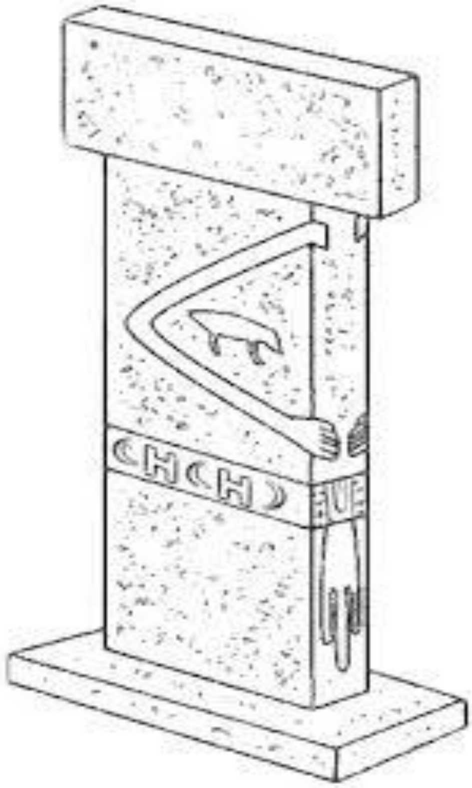
---

[210] Yalçın, s. 12.

[211] Schmidt (2007a), s. 279.

[212] Robert M. Schoch, "The Mystery of Göbekli Tepe and Its Message to Us", *Newdawn Magazine*, October, 2010, s. 54.

[213] Serap Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXVI, Sayı 1, 2011, s. 182.

Şekil 25: **T Biçimindeki Dikili Taş**

(Kaynak: Erhan Balıkçı, *Bilim ve Teknik Dergisi Göbekli Tepe Eki*, Sayı 560, Ankara, Temmuz 2014)

Klaus Schmidt ve bazı arkeologlar, Göbekli Tepe tapınaklarının merkezinde ve çevresinde bulunan bu dikili taşların, dinsel amaçla yapılmış heykeller olduğunu düşünmektedir.[214]

Tarih boyunca sertliği, sağlamlığı ve görkemli duruşu ile arkaik insanın dinsel anlayışında bir hiyerofani (kutsalın tezahürü) olan büyük taş bloklar, bu dünyaya ait olmayan bir gerçeklik ve gücün taşıyıcısı olarak görülmüştür. Bundan dolayı arkaik insan, bu taş bloklara saygı duymuş ve değer vermiştir. Bazı dönmelerde tanrının yeryüzündeki varlığını temsil ettiğine ve aşkın gerçekliğin sembolü olduğuna inanılan bu yapılara tapınılmıştır.

Mezopotamya uygarlıklarında, T biçimindeki dikili taşlara benzeyen tanrı sembolleri görülmektedir. Babillerin *Kassite* hanedanı dönemine ait tapınakların içerisinde, *kudurru* olarak adlandırılan ve üzerine kutsal sembollerin işlendiği büyük ve sağlam taş yapılar

[214] Constantinos Ragazas, The “Hanging Gardens” of Göbekli Tepe, January 2013, s. 10. *https://www.researchgate.net/publication/271076011_The_Hanging_Gardens_of_Gobekli_Tepe*. (ET:16.02.2016).

bulunmuştur.[215] Siyah bazalt gibi sert ve dayanıklı taştan yapılan ve sadece Mezopotamya bölgesinde bulunan bu taşların üzerinde tanrıların sembolleri ve isimleri yer almıştır. Bu ise o dönemde inanılan ve tapınılan tanrıların ve onların sembollerinin günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Tanrıları sembolize eden işaretlerin, bu taşa önem sırasına göre yukarıdan aşağıya doğru sıralandığı tahmin edilmektedir. Diğer bir ifadeyle, önemli ve güçlü tanrıların sembolleri ve şekilleri bu taşın üst kısmına işlenirken daha az önemli ve etkin olduğuna inanılan tanrıların sembolleri aşağı kısımlara işlenmiştir.[216] MÖ 16. ve 12. yüzyıllar arasında yaygın olan *kudurru* taşlarının üzerinde, kral tarafından belirli kişilere verilen toprakların kayıtları tutulurdu. Bundan dolayı bu taşlar sınır taşı olarak da adlandırılmaktadır. Bunların bir kopyası toprak sahibine verilirken diğeri tapınakta tutulurdu. Bu taşlara tanrıların sembollerinin işlenmesiyle, hem tanrılar bu toprak bağışlama işlemine şahit tutulmuş olur hem de toprak sahibinin hakları korunmuş olurdu (Bkz. Şekil-26).[217]

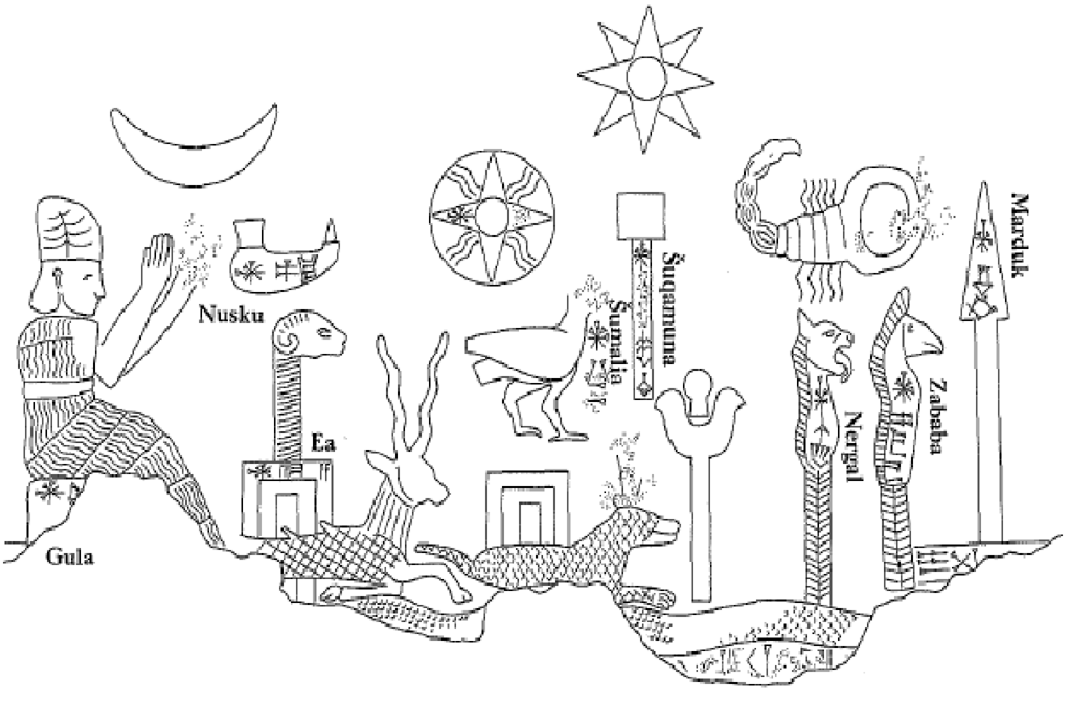

Şekil-26: MÖ 1200 Yılına Ait Bir Kudurru Taşı

(Kaynak: Kuiper, s. 80.)

[215] Leick, s. 101.
[216] Black and Green, s. 113-114.
[217] Kuiper, s. 80-81.

Güneybatı İran'da yer alan Susa şehrinde bulunan ve MÖ 13. yüzyılda Babillere ait olduğu anlaşılan bir *Kudurru* taşı üzerindeki semboller ve tanrı isimleri şekil-27 de görülmektedir. Bunların içinde "*Šuqamuna*" adlı tanrının sembolü *kudurru* taşı üzerinde T biçiminde gösterilmektedir[218] ve üzerinde Göbekli Tepe'de olduğu gibi semboller bulunmaktadır. Bu tanrı Kassite döneminde Anu, Enlil ve Ninlil tanrıları ile birlikte inanılan ve tapılan bir tanrıdır.[219] *Šuqamuna* adlı tanrının üstlerde gösterilmesi bu tanrının Babiller için önemli olduğunu göstermektedir. Göbekli Tepe'den binlerce yıl sonra T biçiminde sembolize edilen tanrıların bulunmuş olması, bu T biçimindeki dikili taşların tanrıları sembolize ettiği görüşünü desteklemektedir.

Şekil-27: **Kudurru Taşı Üzerinde Tanrı Sembolleri**

(Kaynak: Black and Green, s. 16.)

Taştan yapılmış heykellerin kutsal kabul edilip onlara tapınılması tarihte çok sık görülen bir durumdur. İslamiyet'ten önce Araplar, Yunanlılar ve Romalılar *baytili* olarak adlandırılan ve tapınaklar içinde tanrısal varlığın tezahürü olarak görülen taş heykellere tapmışlardır. Musa peygamberin, kavmini tanrının taştaki tecellisi olarak kabul edilen taş

---

218 Black and Green, s. 16.
219 Mu-chou Poo, *Enemies of Civilization*, State University of New York Press, Albany, 2005, s. 141.

heykellere tapmaktan uzak tutmak için büyük bir çaba gösterdiği Kitab-ı Mukaddes'te geçmektedir.[220] Kitab-ı Mukaddes'te geçen ve aynı zamanda on emirden biri olan taş heykellere tapınma şöyle yasaklanmıştır:

> "*Kendinize putlar yapmayacaksınız ve kendiniz için oyma put ve dikili taş dikmeyeceksiniz ve önünde secde etmek için memleketinizde resimli taş kurmayacaksınız; çünkü ben Allah'ınız Rabbim.*"[221]

Bunun yanında taşa "*Sen bizi dünyaya getirdin*"[222] diyenlerin ve "*Seni doğuran kayayı savsakladın, seni yaratan Tanrını unuttun.*"[223] diyerek kutsal kabul edilen ve tapınılan taşların varlığından söz etmektedir.[224]

İslam'dan önce Kâbe'de, Araplar tarafından tanrı olarak kabul edilen ve tapınılan heykellerin bulunduğu ve bu heykellerin en eskisinin "*Manat*" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte Arap yarım adasında, tanrı olduğuna inanılan ve kutsal kabul edilen heykelleri içinde bulunduran tapınakların yaygın olduğu görülür.[225]

Tanrının sembolü veya kutsal kabul edilen megalitik yapıların insanlık tarihinde, birçok toplumda, sık olarak ve benzer şekillerde görülmesi bu inanışın kökeninin çok eskilere dayandığını göstermektedir. Hem Kur'an'da hem de Kitab-ı Mukaddes'te arkaik toplumların sık sık megalitik yapıtları tanrının sembolü veya kutsal kabul edip bu yapıtlara taptığı anlatılmaktadır. Bunlardan hareketle Göbekli Tepe'de bulunmuş olan bu T biçimindeki dikili taşların dönemin insanın inandığı ve taptığı tanrıların sembolü olarak ele alınmasının daha uygun olduğu görülür. T biçimindeki dikili taşlar, dönemin tanrı anlayışının somut örneğidir.

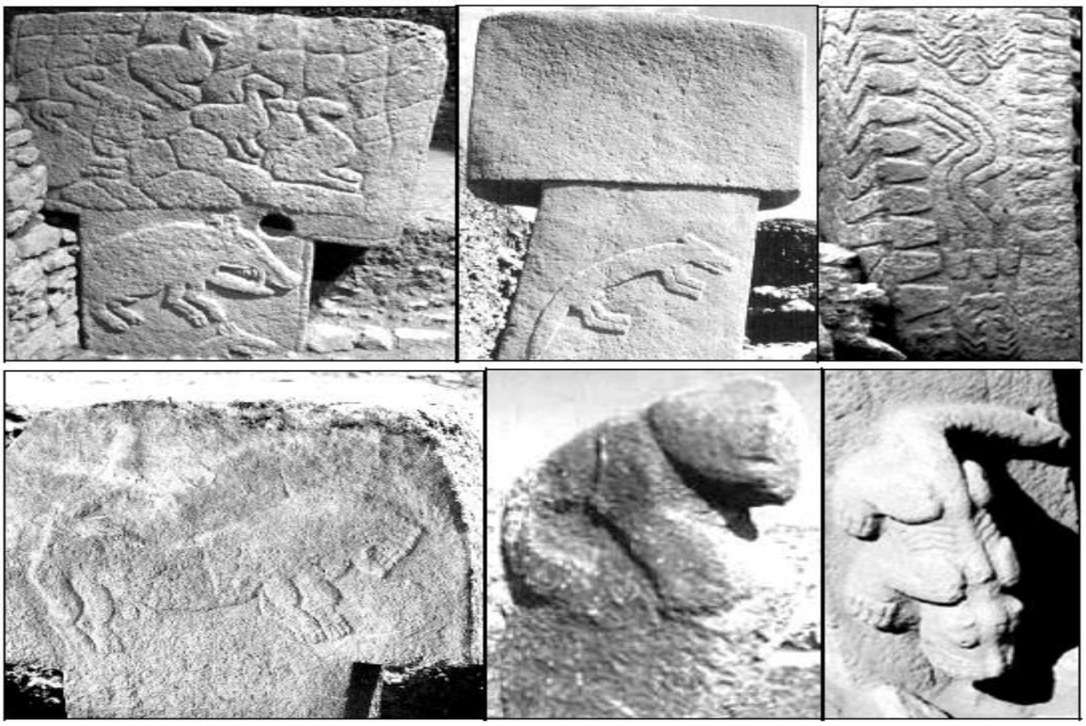
2.2.5. Çok Sayıda Hayvan Figürünün Bulunması

Göbekli Tepe'de T biçimindeki dikili taşların üzerinde kabartma tekniği ile yapılmış hayvan figürleri bulunmaktadır. En fazla karşılaşılan yılan, tilki, yabandomuzu ve kuş (ördek, turna, akbaba gibi) gibi hayvanların figürleridir. Bunların dışında boğa, koçbaşı,

---

[220] Eliade (2009), s. 222-237.
[221] Levililer 26/1.
[222] Yeremya 2/27.
[223] Tesniye 32/18.
[224] Eliade (2003), s. 150.
[225] İbn Al-Kalbî, *Putlar Kitabı*, (Çev. Beyza Düşüngen), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 29.

eşek, koyun veya keçi, böcek ve örümcek gibi hayvanların figürleri de bulunmaktadır.[226] Her tapınakta bir hayvan türünün figürü daha baskındır. A tapınağında yılan, B tapınağında tilki, C tapınağında yaban domuzu ve D tapınağında ise kuş ve yılan figürü baskın olarak görülür.[227] Şekil-28 de Göbekli Tepe'de tasvir edilen bazı hayvan figürleri gösterilmiştir.

Şekil-28: Göbekli Tepe'de Hayvan Figürleri

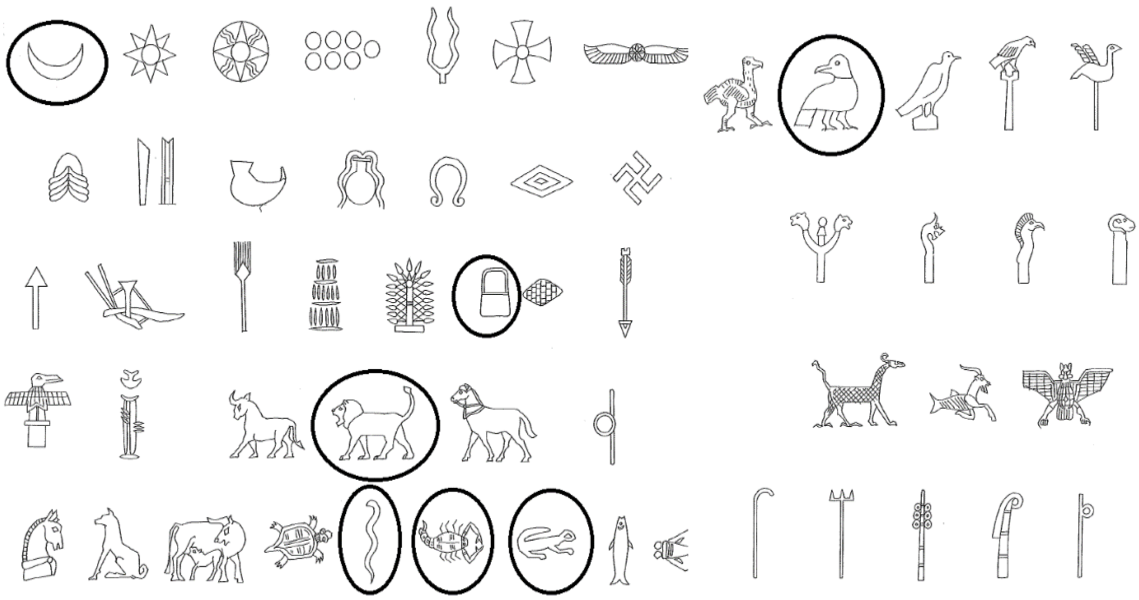
(Kaynak: Özdöl, s. 184.)

Tarih boyunca birçok toplumda hayvan türlerinin kutsallık kazandığını ve hatta kutsallık kazanmamış hiçbir hayvan türünün bulunmadığını söyleyebiliriz.[228] Hayvanların hiyerofaniye dönüştürülmesi ve doğaüstü güçlerle donatılması insanlığın en erken dönemlerinde görülen bir uygulamadır.[229] Anadolu'da ve Mezopotamya'da belirli hayvan türleri tanrılarla bağlantılıdır ve çoğu zaman tanrıların simgesi olmuştur.[230] Tanrıların sembolü olan hayvanlar, tanrılarla birlikte gösterilir ve onların adına yapılan tapınaklara heykelleri konulurdu. Bazen doğadaki biçimleri ile çoğu zaman melez şekilde hayvanlar tanrıları sembolize etmiştir. Özellikle boğa figürü bu amaçla çok sık kullanılmıştır.[231]

[226] Özcan, s. 36.
[227] Notroff vd., s. 64.
[228] Eliade (2009), s. 36.
[229] Eliade (2003), s. 21.
[230] Nemet-Nejat, s. 186.
[231] Black and Green, s. 40.

Örneğin, köpek iyileştirici tanrı *Gula*'nın, aslan-yılan-kartal Babil tanrısı *Marduk*'un ve keçi-balık ise *Ea* adlı tanrının sembolü ve kutsal hayvanıdır.[232] Hitit panteonunun başında yer alan tanrı çiftlerinden fırtına tanrısı *Teşup*'un kutsal hayvanı boğa ve ulu tanrıça *Hepat*'ın ise aslan veya panter olduğuna inanılırdı.[233]

Göbekli Tepe'de figürleri bulunan tilki, yılan, yaban domuzu, kuş ve boğa gibi hayvanların tercih edilmesi, bu hayvanların dönemin inanç ve düşünce sisteminde özel bir yerinin olduğunu göstermektedir. Özellikle tilki, yılan ve örümcek gibi besin ve evcilleştirme amaçlı kullanılamayacak hayvanların tercih edilmesi ve en çok avlanılan ceylan, koyun ve keçi gibi hayvanların tercih edilmemesi dikkat çekicidir.[234] Bu hayvanlardan bazıları, Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları tarafından tanrıların sembolü olarak kullanılmıştır. Şekil-29 da bu uygarlıkların tanrı sembolleri gösterilmiştir. Göbekli Tepe'de bulunanlar daire içine alınarak gösterilmiştir.

Şekil-29: Tanrı Sembolleri

(Kaynak: Black and Green, s. 96-97)

Göbekli Tepe'de çok sık karşılaşılan figürlerden biri de yılan motifidir. Yılan bazen tek başına bazen de bir grup biçiminde ve diğer hayvanlarla birlikte tasvir edilmektedir.[235]

---

[232] Nemet-Nejat, s. 186.
[233] Eliade (2003), s. 177.
[234] Özdoğan (2015), s. 50.
[235] Schimdt (2007a), s. 220.

Birçok kültürde zengin ve farklı sembolik anlamlar taşıyan yılan figürü, Mezopotamya'da birçok tanrının simgesi olmuştur. Sümerler, bahar ve yeşilliğin tanrısı olan *Tammuz'*u yılan simgesi ile ilişkilendirirdi. Diğer bir Sümer tanrısı olan *Ningizzida*'nın kutsal sembolü yılandır. Sümer'de ve Babil'de canlanmanın ve iyileşmenin simgesi olan yılan, hububat tanrısı olan *Nidaba*'nın sembolüdür. Yılan figürlü tanrılar Mezopotamya'dan Akdeniz ve Sami kültürlerine geçmiştir. Sümerlerin Gılgamış destanında ve Babil yaratılış mitolojilerinde çok sık görülen yılan simgesi aynı zamanda Kitab-ı Mukaddes'in yaratılış bölümünde geçmektedir. Sümerolog Samuel Noah Kramer, yılan ve boğa sembolizminin antik dünyada çok yaygın olduğunu, verimliliği simgelediğini ve önemli bir kült sembolü olduğunu dile getirmektedir.[236]

Hititlerden önce Anadolu'da *Seris* ve *Hurra* olarak adlandırılan boğa biçiminde tanrılar bulunurdu. Eski Mısır'da Apis Boğası kutsal kabul edilmekteydi.[237] Göbekli Tepe'de altı tane kabartması ve dört tane heykeli bulunan domuzun[238] erkek cinsi, kadim Anadolu'da tanrının sembolü, Kelt'lerde tanrı olarak görülürdü. Bunun yanında eski Türklerin kullandığı on iki hayvanlı takvimde domuzun yer aldığı görülür.[239] Eski Mezopotamya'da hasta olan birinin günahlarına bedel olarak domuz kurban edilirdi.[240]

Göbekli Tepe'de tasviri bulunan tilki, domuz, eşek ve öküz gibi hayvanlar Sümer fabl ve atasözlerinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle tasviri çokça bulunan tilki, Sümer fabl ve atasözlerinde karakteri en açık olarak betimlenen hayvandır. Örneğin,

> "*Tilki yaban öküzünün toynağına basıp, 'Acımadı mı?' demiş.*
> *Tilki dişlerini gıcırdatır, ama başı titrer.*"[241]

Sümer tabletlerinde anlatılan bir destanın giriş kısmı şöyledir:

> "*Bir varmış bir yokmuş, yılan yokmuş, akrep yokmuş,*
> *Sırtlan yokmuş, aslan yokmuş,*
> *Ne yabani kopek varmış, ne de kurt,*
> *Ne korku varmış, ne de dehşet,*
> *İnsanın rakibi yokmuş.*" [242]

---

236 Andrew C. Skinner, "Serpent Symbols and Salvation in the Ancient Near East and the Book of Mormon", *Journal of Book of Mormon Studies* 10/2 (2001), Utah, s. 46.

237 Altan Armutak, "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi", *İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi 28 (2)*, İstanbul, 2002, s. 415.

238 Schmidt (2007a), s. 242.

239 Armutak, s. 418.

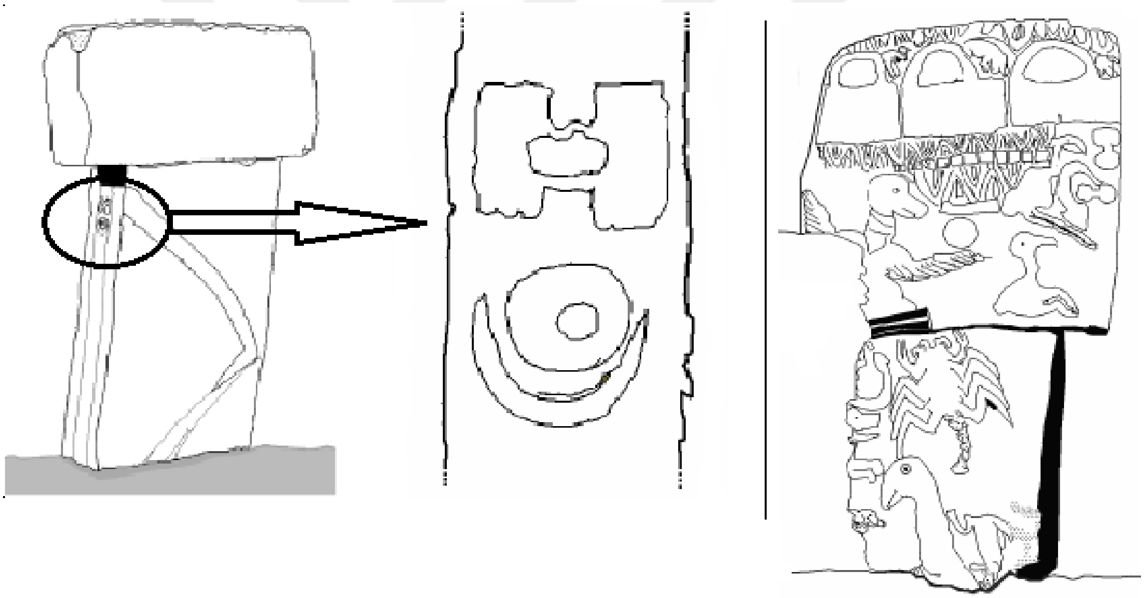
240 Akkuş Mutlu, s. 8.

241 Kramer (1999a), s. 160-306.

Sayısını çoğaltabileceğimiz bu örnekler bize Göbekli Tepe'de tasviri bulunan hayvanların bu topraklarda ortaya çıkan uygarlıkların edebiyatında ve düşünce dünyasında çok zengin anlamlara sahip olduğunu göstermektedir. Buradan bu uygarlıkların mitolojilerinde, dinsel inanışlarında ve mimarilerinde görülen yoğun ve güçlü bir hayvan sembolizminin temellerinin Göbekli Tepe'de atıldığı düşünülebilir. T biçimindeki dikili taşların üzerindeki hayvan sembollerinin avcı-toplayıcı toplulukların inandıkları tanrılar ve sahip oldukları mitolojik dünya ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.1.6. Soyut Sembollerin Kullanılması

T biçimindeki dikili taşların üzerinde, kabartma tekniği ile yapılmış olan H biçiminde ve bunun 90 derece çevrilmiş şekli, yatay ve dikey pozisyonda yarım ay, daire ve sepet biçiminde soyut semboller bulunmaktadır (Bkz. Şekil-30).[243]

Şekil-30: Göbekli Tepe'de Soyut Semboller

(Kaynak: Fırat Düzgüner, Göbekli Tepe, *www.hermetics.org/pdf/gobeklitepe.pdf*, s. 36-43. ET: 30.01.2016)

Kendisinin ötesinde bir gerçekliği ifade eden, ifade ettiği şeyin anlamına ve gücüne katılan ve onun yerine geçen semboller, din dilinin doğasını oluşturmaktadır.[244] Yazılı

[242] Samuel Noah Kramer, *Sümer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999b, s. 11.
[243] Schmidt (2007a), s. 251.
[244] Bkz. Paul Tillich, "Din Dilinin Doğası", (Çev. Aliye Çınar), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 11, Sayı 2, 2002, s. 227-229.

dilin kullanılmasından çok önce ortaya çıkan, temsil ettiği şeyin önemini ve bilinirliliğini artıran, insanın kutsal ile olan dayanışmasını pekiştiren ve evrensel bir dil olan sembollerin tarihi olaylara bağlı olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir.[245] Göbekli Tepe'de çok sık karşılaşılan H biçimindeki soyut sembollerin anlamı tam olarak çözülememiştir. Bu soyut sembollerin kutsal semboller olduğu düşünülmektedir. Göbekli Tepe'de, Güneş ve Ay olarak yorumlanan yarım ay ve daire sembolü bulunmaktadır (Bkz. Şekil-30). Bununla birlikte kazı alanındaki kaya yüzeylerinde çok sayıda daire sembolü ile karşılaşılmıştır.[246] D tapınağı merkezindeki dikili taşların üzerinde ay hilal biçiminde, güneş ise ortasında bir oyuk ile tasvir edilmiştir.[247] Bu sembollerin Mezopotamya'da tanrı tasvirlerinde sık sık kullanıldığı görülmektedir. Şekil-31'de Akad dönemine ait bir mühürde, ay ve disk sembolü açıkça görülmektedir. Ayrıca bu şekilde üç tane daire sembolü bulunmaktadır. Bu daire sembolleri, Göbekli Tepe'de bulunmaktadır.

Şekil-31: Akad Dönemine Ait Bir Mühür

(Kaynak: Özgür Barış Etli, Göbekli Tepe'nin Sırrı: Kozmik Ekinoks ve Kutsal Evlilik, *https://www.academia.edu/11848734*, ET: 22.02.2016)

---

245 Bkz. Birsel Çağlar, *Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeleri Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kocaeli, 2008, s. 7-10.
246 Schmidt (2007a), s. 150-282.
247 Özgür Barış Etli, Göbekli Tepe'nin Sırrı: Kozmik Ekinoks ve Kutsal Evlilik, *https://www.academia.edu/11848734*, (ET: 22.02.2016).

D tapınağının 43 numaralı dikili taşında 3 adet sepet biçiminde kabartma bulunmaktadır. Bu sepet figürleri Sümerlerin tanrı tasvirlerinde çok sık görülür (Bkz. Şekil 32).

Şekil-32: Sümerler ‘de Sepet Figürü

(Kaynak: *https://astrotema.wordpress.com/2015/02/05/vega-yildizi/* , ET: 20.02.2016)

Bu sepet biçimindeki yapılar, Hititlerin kült objesi olan, Hatti kaynaklı olduğu düşünülen, dini içerikli Hitit çivi yazısı metinlerinde geçen, *kursa* olarak adlandırılan ve deriden, kamıştan ve ahşaptan yapılabilen el çantası biçimindeki yapıları anımsatmaktadır. Bazen tanrının simgesi bazen de bizatihi tanrı olarak kabul edilen *kursa*, Hititlerin dini hayatında önemli bir konuma sahiptir.[248]

Klaus Schmidt, D tapınağının dikili taşlarında görülen çok sayıdaki kabartmalarla bir hikâye anlatıldığını düşünmektedir.[249] Buradan dikili taşların üzerinde bulunan soyut sembol ve hayvan figürlerinin şekli, boyutu ve sıralanışı bir hikâyeyi anlatacak şekilde

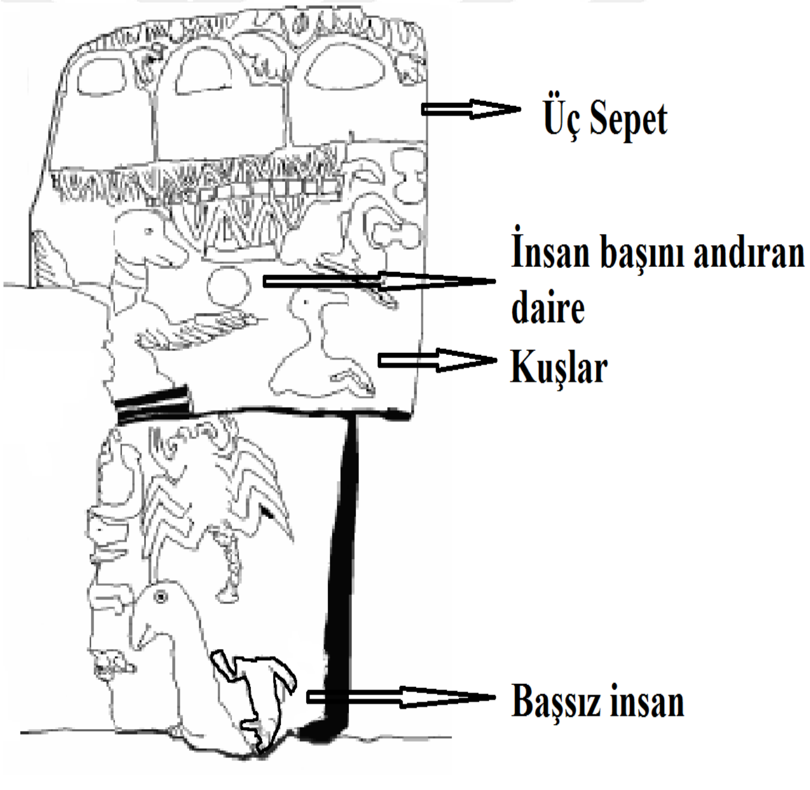
[248] Bkz. Özlem Sir Gavaz, “Hitit Çivi Yazılı Metinlerde Geçen Kursa Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cahit Günbattı’ya Armağan*, Ankara Üniversitesi DTCF Sümeroloji Anabilim Dalı Yayınları, No: 417, Ankara, 2015, s. 100-107.

[249] Schmidt (2007a), s. 148-149.

tasarlandığı anlaşılmaktadır. Örneğin, D tapınağında 43 numaralı dikili taşın üzerinde bulunan sepetler, taştaki diğer figürlerle birlikte ele alındığında Kitab-ı Mukaddes'te geçen Yusuf peygamberin hikâyesi ile dikkate değer bir biçimde uyuştuğu görülür.[250] Kitab-ı Mukaddes'te 3 sepet ifadesi şöyle geçer:

> "*Ve baş ekmekçi tabirin iyi olduğunu görünce, Yusuf'a dedi: Ben de rüyamda idim ve işte, başımın üzerinde üç sepet beyaz ekmek vardı. En üstteki sepette Firavunun yiyeceklerinin her çeşidinden, ekmekçi işleri vardı. Kuşlar başımın üstündeki sepetten onları yiyorlardı. Yusuf, "Onların tabiri şudur" dedi, "Üç sepet üç gün demektir." Üç güne kadar firavun senin başını senden kaldıracak ve seni ağaca asacak. Ve kuşlar senin etini üzerinden yiyecekler.*"[251]

Şekil-33 de bu hikâyenin, 43 numaralı dikili taşın üzerindeki figürler ile şaşırtıcı bir şekilde uyuştuğu açık bir şekilde görülür.

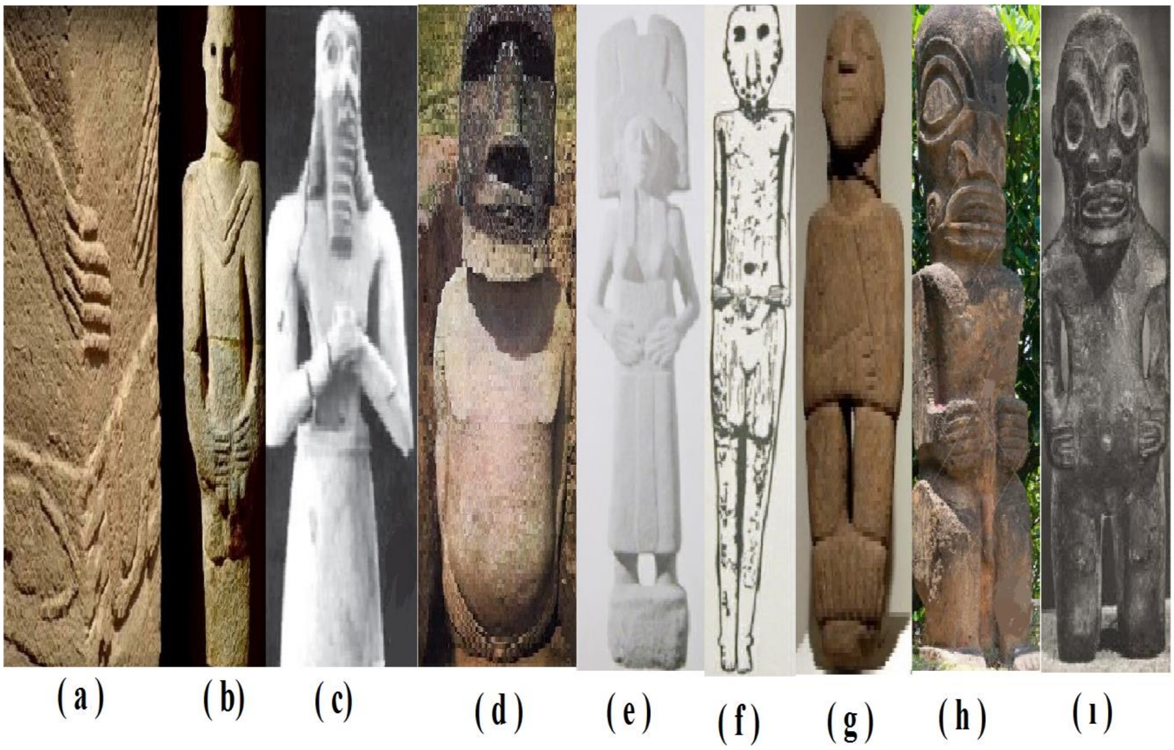

Şekil-33: 43 Numaralı Dikili Taş

(Kaynak: Fırat Düzgüner, *www.hermetics.org/pdf/gobeklitepe.pdf*, s. 36-43. ET: 30.01.2016.)

250 Astrotema, Vega Yıldızı, *https://astrotema.wordpress.com/2015/02/05/vega-yildizi/* , (ET:20.02.2016).
251 Yaratılış 40/16-19.

T biçimindeki dikili taşlarda ellerinin göbek hizasında birleştirilmesi pozisyonu, dünyanın birçok yerinde ortaya çıkartılan heykellerde açık bir şekilde görülmektedir (Bkz.Şekil-34). Namazda ellerin göbek kısmında birleştirilmesine benzeyen bu tasvirin ne anlama geldiği çözülememiştir. Bu tasvirin sonraki dönemlerde farklı zamanlarda ve toplumlarda görülmesi oldukça dikkat çekicidir.

Şekil-34: Heykellerin El Pozisyonları

(a) : Göbekli Tepe'de dikili taşların el pozisyonu
(b) : Şanlıurfa heykeli (MÖ 12.000)
(c) : Tell Asmar heykelleri (MÖ 3.000)
(d) : Paskalya Adası heykeli (MÖ 1.500)
(e) : Vera Cruz, Meksika (MÖ 10.000)
(f) : Batı Mezopotamya, Negev (MÖ 6.000)
(g) : Kostarika heykelleri
(h) : Tahiti adaları heykeli
(i) : Markiz adalarında heykeli

(Kaynak: Özgür Barış Etli, Göbekli Tepe, Paskalya Adası, Meksika ve Dünya'nın Farklı Bölgelerinde Benzer Heykeller, *https://ege.academia.edu/%C3%96zg%C3%BCrEtli* , ET: 20.02.2016 ve Kuiper, 14.)

Dinler Tarihçi Mircea Eliade'ye göre arkaik dinsel düşünce, tarihin bazı dönemlerinde belirli koşullar altında tahminlerin ötesinde bir gelişme ve derinleşme gösterebilmektedir.[252] Yüksek bir bilinç düzeyinin göstergesi olan soyut sembollerin Göbekli Tepe'de kullanılmış olması, dönemin insanın sahip olduğu bilinç düzeyini ve düşünce derinliğini açık bir şekilde göstermektedir. Bu soyut semboller ve hayvan figürleri tanrıların sembolü, tanrıların kutsal hayvanı, öteki dünyanın tasviri veya dönemin insanın anlatmaya çalıştığı mitolojik hikâyeler olduğu düşünülebilir. Her durumda bu semboller ve hayvan figürleri, avcı-toplayıcı toplulukların yüksek bilinç düzeyine ve derin bir dünya görüşüne sahip olduğunu açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

2.1.1.7. Büyük Taş Halkaların Bulunması

Göbekli Tepe'de çapı yarım metreden büyük olan büyük taş halkalar bulunmuştur. Bu taş halkaların işlevi tam olarak bilinmemektedir.[253] Şekil-35 de görüldüğü gibi çapı 120 santimetreyi bulan bu taş halkayı Klaus Schmidt ruh deliği olarak tanımlamıştır.[254]

Şekil-35: **Büyük Taş Halka**

(Kaynak: Schmidt (2007a), s. 163)

[252] Eliade (2003), s. 51.
[253] Schmidt (2007a), s. 104-124.
[254] Sepici, s. 73.

Klaus Schmidt'in bu taşı ruh deliği olarak tanımlaması, ruhların bu delikten geçerek farklı bir boyuta geçişlerini ifade etmektedir. Bunun yanında Schmidt T biçimindeki taşlar üzerindeki kabartmaların öteki dünyayı gösterdiğini söylemiştir.[255] Göbekli Tepe'nin C tapınağı kazılarında bulunan kapı delik levhasındaki sırt üstü yatan bir yaban domuzu figürünü ve bunun C tapınağının girişinde kullanılıyor olmasını, Klaus Schmidt başka bir boyut olan ölüler dünyasına geçiş olarak yorumlamıştır.[256] Buradan avcı-toplayıcı toplulukların, bu dünyadan farklı bir boyutun veya kozmolojik bölgenin varlığına inandıkları anlaşılmaktadır.

Kozmik bölge inancı arkaik toplumlarda yaygın olarak görülen bir inançtır. Özellikle tapınaklar, bu inancın merkezinde yer almaktadır. Arkaik dönemlerde tapınaklar *axis mundi* (yerin ekseni) olarak görülürdü. Bundan dolayı bu tapınakların gök, yer ve yeraltı olmak üzere üç kozmik bölgenin kesişme noktası olduğuna inanılırdı.[257] Üç kozmik bölge merkezlerinden geçen bir eksenle birbirlerine bağlıdır ve bu eksen bir deliğe/açıklığa sahiptir. Tanrılar bu delikten/açıklıktan geçerek, kozmik bölgeler arasında geçiş yapabilmektedir.[258] *Nippur*, *Larsa* ve *Sippar*'da bulunan tapınaklar gök ile yer arasındaki bağ anlamına gelen *Dur-an-ki* sözcüğü ile adlandırılmaktadır. Kozmik bölgeler arasında geçiş inancını, Babil'de, Kudüs'te ve Roma'da görmek mümkündür. Bu inancın izleri Kitab-ı Mukaddes'in yaratılış bölümünde bulunmaktadır. Yakup, Harran'a giderken, yerden başının altına koymak için bir taş alır ve onu yastık olarak kullanarak uyur. Rüyasında yerle gök arasında geçişi sağlayan bir merdiven ve meleklerin bu merdiveni kullanarak inip çıktıklarını görür. Korku ile uyanır ve uyuduğu yerin tanrının evi ve göklerin kapısı olduğunu anlar. Başının altına koyduğu taşı, bu yerin yerle göğün bağlantı noktası olduğunu gösteren bir anıt ve işaret olarak oraya diker. Buraya *Beytel* (Tanrının evi) ismini verir.[259]

Mezopotamya mitolojisinde, tanrıların yeraltı veya ölüler dünyasına yaptıkları yolculuklar ve burada yaşadıkları maceralar anlatılmaktadır. Gök tanrıçası olan *İnanna*'nın dönüşü olmayan ülke olarak tanımlanan yeraltı ülkesine giderken yedi kapıdan belirli zorlukları yaşayarak geçtiği bu mitolojilerde geçmektedir. Bu mitolojilerde yeraltı

[255] Mann, s. 57.
[256] Schmidt (2007a), s. 143.
[257] Eliade (1994), s. 26.
[258] Mircea Eliade, *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitapevi, Ankara, 1999, s. 291-292.
[259] Eliade (2009), s. 232-364.

dünyasına giriş kapısından söz edilmekte ve tanrıların bu kapıdan geçerek yeraltı dünyasına girdikleri anlatılmaktadır.[260] Tapınakların, ölüler âlemi ile iletişime geçilebilen yerler olduğuna inanılır ve tapınaklarda ölülere hediyeler sunulurdu. *Lağaş*'ta *Ninnu* tapınağının içinde bulunan odalardan biri, ölülere getirilen hediye odası anlamına gelen *enikise* sözcüğü ile adlandırılır.[261] Kadim Mezopotamya'nın ölüler veya yeraltı dünyası inancını, Hurrilerde ve Hititlerde görmek mümkündür.[262]

Delikli taşların kozmik bölgelerin kapısı olarak görülmesinin yanında bu taşlar tarihte farklı amaçlar için de kullanılmıştır. Taş halka kültü, kadim dönemlerde birçok inançta ve toplumda görülmektedir. Hindistan'da delikli taştan geçen insanın yeniden doğduğuna ve güneş sembolü ile gösterilen bu delikli taşların, ruhların farklı bir boyuta geçtiği dünya kapısı olduğuna inanılırdı. Bu taşların deliği ise kurtuluş kapısı olarak adlandırılmıştır. İngiltere'nin bazı yerlerinde ve Kıbrıs'ın güneybatısındaki *Paphos*'da çocuğu olmayan kadınların, kutsal kabul edilen delikli taştan geçirilerek çocuk sahibi olacaklarına inanırlardı. Yeni doğan çocukları, kötülüklerden korumak için delikli taştan geçirerek bir tür vaftiz gerçekleştirilirdi.[263]

Yakın zaman kadar Anadolu'nun birçok yerinde delikli taş kültü görülürdü. Kutsal kabul edilen delikli taştan öksürük, göz kayması, şaşılık, boğmaca gibi rahatsızlığı olan çocuklar delikli taştan geçirilerek iyileşeceğine inanılırdı. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve oldukça sık görülen kutsal delikli taştan geçmenin sorunları çözeceği inancı, önemli bir kültürel unsur olarak uzun süre devam etmiştir.[264]

Göbekli Tepe'de bulunmuş olan bu büyük dairesel halkanın, dönemin insanları için ne anlama geldiği ve ne amaçla kullanıldığı yukarıdaki veriler ışığında tahmin edilebilir. Sonradan ortaya çıkan kültürlerde bu tür taşların taşıdığı anlamlardan yola çıkarak, Göbekli Tepe'deki bu taş halkanın farklı dünyalara ve boyutlara açılan bir kapı veya kötülüklerden ve hastalıklardan koruyan kutsal bir taş olduğu çıkartılabilir. Sanatsal olarak ihtişamlı ve etkileyici olan bu taş halkaların dönüştürücü bir etkiye ve güce sahip olduğuna inanıldığı ve bu amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

---

260 Hooke, s. 25-49.

261 Demirci, s. 83.

262 Fatma Sevinç, "Hititlerde Yeraltı Dünyası", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, Eskişehir, 2008, s. 234-237.

263 Eliade (2009), s. 229-230.

264 Alaattin Uca, "Kaybolmuş Folklorik Değerlerimizden Biri; Delikli Taş", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 21, Erzurum, 2003, s. 163-165.

2.2.8. Büyük Taş Kapların Varlığı

Göbekli Tepe'de, 1995 yılından 2013 yılına kadar yapılan kazılarda tek parça kireçtaşının yontulması ile elde edilen, 240 litreye kadar sıvı konulabilen ve tekne biçiminde 7 adet büyük kap çıkartıldı. Bu kaplar üzerinde yapılan kimyasal analizler sonucunda, tahılların suda bekletilmesi, ezilmesi ve mayalanması sonucunda oluşan oksalik asit ve teknelerin birinin dibinde yaban eşeğine ait kürek kemiği bulundu. Bu ise, burada kalabalık topluluklar için mayalanmış tahıldan yapılmış yiyeceklerin yapıldığını göstermektedir. Bira yapımında kullanıldığı düşünülen kayalara oyulmuş çok sayıda havan ve yoğun bir şekilde hayvan kemiği bulunduran toprak dolgu ile karşılaşılmıştır.[265] Çok sayıda eşek, öküz, domuz, tilki, tavşan, keklik, güvercin, ördek, kuzgun ve karga gibi yaban hayvanlarının kemikleri bulunmuştur.[266] Klaus Schmidt Göbekli Tepe'nin, Neolitik Dönemde insanların toplandıkları ve fikir alış verişinde bulundukları bir merkez olduğunu ifade etmiştir.[267]

Şekil-36: Büyük Taş Kaplar

(Kaynak: Nico Becker, *Göbekli Tepe - Newsletter 2014,* Scientific Reports, s. 12)

[265] Brian Hayden, "Uygarlığın Kökeni Şölenler", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Sayı 46, 2015, s. 86.
[266] Notroff vd., s. 62.
[267] Graham Hancock, *Magicians of the Gods*, St. Martin's Press, New York, 2015, s. 9.

Büyük taş çanaklar bulunduktan sonra Göbekli Tepe'nin, bir festival merkezi olarak Neolitik Dönemin Disneyland'ı olduğu düşünülmüştür.[268] Tapınaklar çok eski dönemlerden beri belirli zamanlarda şölen ve festival merkezi olarak kullanılmıştır. MÖ 1000 yıllarında Kudüs'te ve İslam öncesi dönemde Mekke'de bu tür şölen ve festivallerin yapıldığı bilinmektedir.[269]

İnsanlık tarihi kadar eski olan ve neredeyse tüm toplumlarda sosyal bir olgu olarak görülen festivaller ve şölenler, ilk zamanlarda dinsel merkezli etkinliklerdi. Antik dönemlerde Mısır, Yunan ve Roma uygarlıklarında tanrılar adına düzenlenen geniş katılımlı festivallerin ve şölenlerin yapıldığı görülmektedir. Günümüze kadar ulaşan Olimpiyat oyunlarının kökeni, MÖ 776 tarihinde tanrılar adına düzenlenen, tapınım ve kurban ayinlerini içeren dinsel odaklı organizasyonlardır.[270]

Arkaik dönemlerde gerçekleştirilen festival ve şölenlerin odağındaki dinsel ayinler, gelişi güzel bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Bu ayinler belirli zamanlarda ve mekânlarda belirli amaçlar için yapılan organizasyonlardır.[271] Mircea Eliade ayinlerin kutsalın sembolü olduğunu, kutsal zamanda ve mekânda gerçekleştirilen ayinlerin mitlerle dikkate değer bir bağlantısının bulunduğunu ve bu ayinlerin inanan insanın hayatında merkezi bir konuma sahip olduğunu dile getirmektedir. Ayinler, semboller aracılığı ile farklılaşmış kutsal mekânlarda ve kutsal zamanlarda gerçekleştirilerek mitlerle anlatılan olaylar ve kutsalın kendisi tecrübe edilir. Eliade Hıristiyanların Pazar günleri (kutsal zaman) kilisede (kutsal mekân) gerçekleştirdikleri Evharistiya ayinini (İsa'nın insanlığın günahlarına kefaret oluşunun provası) örnek olarak göstermektedir. Burada Eliade ayinlerin, evrenin yaratılışı ve tanrılar ile insanlar arasındaki olaylar gibi mitolojik anları tecrübe ve tekrar etmek gibi bir amaç taşıdığını vurgulamaktadır.[272]

Ayinlerin diğer bir özelliği de ilahi ilk örneğinin olmasıdır. Arkaik dönemlerden beri tanrının veya mitolojik ataların temelini attığı eylemler, ayinlerle tekrar edilerek hem yapılan ayin sağlam bir temele dayandırılır hem de tanrının eylemi yeniden üretilir. Eliade

---

[268] Mann, s. 57.

[269] Özcan, s. 33.

[270] Fahri Yıldırım, Festival ve Karnavalların Turizm Açısından Önemi ve Türkiye'deki Festivallerin Turizm İçerisindeki Yeri, 3. Dönem Kültür ve Turizm Uzmanlık Tezi, Ankara, 2010, s. 17-18.

[271] Günay Tümer, "Ayin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, s. 248.

[272] James L. Cox, *Kutsalı İfade Etmek ve Din Fenomonolojisine Giriş*, (Çev. Fuat Aydın), İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 130-134.

Yahudilerin *sebt* gününü örnek olarak verir. Kitab-ı Mukaddes'te tanrının dünyayı altı günde yarattığı ve yedinci günde dinlendiği söylenmektedir.[273] Bundan dolayı *sebt* günü tanrının eyleminin tekrarlamasıdır (*imitatio dei*).[274]

Eski Mezopotamya uygarlıklarında dinsel odaklı çok sayıda tören düzenlenirdi. Bunlardan en önemlisi olan yeni yıl kutlamaları, Sami kavimleri tarafından devam ettirilmiştir. Bu törenlerde kanlı ve kansız kurban sunumları, din adamlarının önderliğindeki ayinlerle gerçekleşirdi. Krallar bu kurban sunumlarına özel bir ilgi gösterirdi. Örneğin, Sümerlerde tanrı için kurban edilen sığırın sağ ayağı ile böbrekleri pişirilip bu törene katılanlara ikram edilirken kurbanın kalan kısmı tapınaktaki tanrılara ve tapınak hizmetkârlarına sunulurdu.[275]

Mezopotamya'nın en kadim uygarlığı olan Sümerlerin, çok çeşitli ve ayrıntılı bir dinsel literatüre (mitoloji, ilahi, destan, mersiye, kozmoloji) sahip olduğu görülmektedir.[276] Bu literatürün uzun bir zaman diliminde oluştuğu açıktır. Bunun yanında Sümerlerin bulunduğu topraklarda yıllar önce Göbekli Tepe'de bu literatürün izlerinin görülmesi oldukça dikkat çekicidir.

Eliade, arkaik insanın kullanmış olduğu sembolizmin mitolojik boyuta sahip olduğunu belirtmektedir.[277] Göbekli Tepe'de ise çok yoğun bir sembolizmin kullanıldığı görülmektedir. Kutsal sembollerle diğer mekânlardan farklılaşan Göbekli Tepe tapınaklarında, belirli zamanlarda gerçekleştirilen ayinlerin arkasında zengin bir mitolojinin, dünya görüşünün ve inanç sisteminin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Göbekli Tepe'de geniş katılımlı ayin ve şölenlerin düzenlendiğini gösteren kanıtların bulunması, karmaşık ve hiyerarşik bir toplumsal yapıyı gerekli kılmaktadır. Buradan Göbekli Tepe'yi inşa eden insanların, sanıldığının aksine ilkel olmayıp belirli bir kültür düzeyine sahip oldukları anlaşılmaktadır.

---

[273] Yaratılış 2/2.
[274] Eliade (1994), s. 17-18.
[275] Akkuş Mutlu, s. 7-11.
[276] Kuiper, s. 153-169.
[277] Eliade (2003), s. 53.

2.2.9. Göbekli Tepe'nin Toprakla Örtülmesi

Yaklaşık olarak MÖ 10.000 ile MÖ 8.000 yılları arasında 2000 yıllık uzun bir süreyi temsil eden Göbekli Tepe tapınaklarının[278] belli bir dönem kullanıldıktan sonra tepesine kadar toprağa gömüldüğü anlaşılmıştır. 300 metre çapındaki bir alanda, 15 metre yükseltiyi bulacak şekilde 500.000 metreküp topraktan oluşan yapay bir tepe oluşturulmuştur.[279] Göbekli Tepe'nin ilk ve en eski yapısı olan üçüncü katmandaki tapınaklar, sonradan yapılanlara göre daha büyük, daha karmaşık ve sanatsal olarak daha iyi olması, bu tapınakların önce büyük bir ilgi ve özenle yapıldığını fakat bu ilginin ve özenin giderek azaldığını göstermektedir.

Göbekli Tepe'nin en eski ve ilk tapınakları belirli bir süre kullanıldıktan sonra üstü tamamen toprakla örtülüp yeni ve daha basit bir dairesel tapınak yapıldığı anlaşılmıştır. Bu şekilde üst üste inşa edilmiş üç dairesel yapı ile karşılaşılmıştır. En son olarak tüm tapınaklar tamamen toprakla örtülecek şekilde gömülmüştür.[280] Buradan güçlü ve ihtişamlı bir şekilde ortaya çıkan bir inanç sistemi ve dünya görüşünün giderek zayıfladığı sonucu çıkarılmaktadır. Kadim Mezopotamya'da görülen yeni yapılacak tapınağın eski tapınağın bulunduğu yere yapılmasıyla bölgesel kutsallığın sürdürülmesi özelliğini Göbekli Tepe'de görmekteyiz.[281]

Göbekli Tepe tapınaklarının bilinçli bir şekilde gömülmesinin nedeni tam olarak bilinememektedir. Klaus Schmidt bunu, tapınağı yapanların bir tercihi ve planı olarak görmektedir. Bunu dönemin insanlarının gelecek kuşaklara bu yapıların bir zaman kapsülü gibi bozulmadan ulaşması için yapıldığını düşünenler de bulunmaktadır.[282] Göbekli Tepe'nin gömülme nedenini dönemin inanç sisteminde aramak daha doğru olacaktır.

Antik Yakın Doğu uygarlıklarının dinsel inanışlarına baktığımızda, tapınakların tanrı adına yapıldığını ve tanrıyı simgelediğini görmekteyiz. Tapınağın varlığı tanrının varlığının ve etkinliğinin sembolü olmuştur. Tapınağın yıkılması tanrının gücünün ve etkinliğinin ortadan kalktığını göstermektedir. Bir tanrı adına yapılan tapınakların çokluğu

---

278 Özdoğan (2015), s. 50.
279 Sepici, s. 64.
280 Mann, s. 48.
281 Demirci, s. 91.
282 Hancock, s. 20.

tanrının büyüklüğünü ve gücünü ifade ederdi.[283] Buradan Göbekli Tepe'de tanrılar adına yapılmış olan tapınakların gömülmesi, bu tanrılara olan inancın kalmadığını gösterir. Buradan dönemin toplumunun ciddi bir dinsel değişim ve dönüşüm yaşadığı anlaşılabilir. İnsanlık tarihine ve kutsal metinlere bakıldığında, toplumlarda bu tür hızlı değişim ve dönüşümlerin yaygın olduğu görülür. Bu tapınakları kendi haline bırakmak veya tahrip etmek yerine uzun uğraşlar sonucunda toprak altına gömmek gibi bir seçeneğin tercih edilmiş olması oldukça dikkat çekicidir.

Eski Mezopotamya toplulukları, tanrıları insan biçiminde heykellerle tasvir eder ve bu heykellere günlük yemek ve içecek sunar, banyo yaptırır, güzel giysiler giydirir, gezintiye çıkarır ve müzik eşliğinde yatağına götürürdü.[284] Bu heykellere, bir insana nasıl davranılıyorsa öyle muamele edilir ve onların ihtiyaçları görülürdü. Tanrıların doğumunu gösteren ağız yıkama (*Mis Pi*) ve ağız açma (*Pīt Pi*) ayinleri ile cansız tanrı canlanır ve tanrısal güçlere sahip olur.[285]

Mezopotamya'da tanrıların doğduğuna inanıldığı gibi tanrıların öldüğüne ve ölümden sonra tekrar dirildiklerine inanıldığı bulunan Asur tabletlerinden anlaşılmaktadır. Tanrı heykelinin zarar görmesi tanrının ölümü olarak kabul edilir. Zarar gören tanrı heykellerinin kullanılmadığı ve kutsal bir yerde tutulduğu görülür.[286] Yakındoğu topluluklarının mitolojilerine bakıldığı zaman ölen ve dirilen tanrı senaryoları ile sık sık karşılaşılır.[287] Tanrıyı temsil eden heykelin kırılması ve tahrip edilmesi o tanrıya karşı büyük bir saygısızlık olup kötü şeylerin gelecekte oluşmasına neden olabileceğine inanıldığı için öldüğüne inanılan tanrı heykeli için en iyi uygulamanın toprak altına gömmek olduğu açıktır.

Buradan Göbekli Tepe tapınaklarındaki tanrıların öldüğüne inanılması ile bu tanrıları temsil eden heykellerin tıpkı bir insanı gömer gibi toprak altına gömülmesinin, antik Mezopotamya topluluklarının inanç sistemlerine son derece uygun olduğu görülmektedir.

---

[283] Glenn S. Holland, *Gods in the Desert*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2009, s. 211.
[284] Black and Green, s. 56.
[285] Şeyma Ay, " ' Mis pi' – 'Pīt pi' Ritüelleri ve Eski Mezopotamya'da İnsan Tanrı İlişkisi", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XV, 2013, s. 4-5.
[286] Victor Avigdor Hurowitz, "The Mesopotamian God Image, from Womb to Tomb", *Journal of the American Oriental Society*, Volume 123, No. 1, 2003, s. 155-156.
[287] Eliade (2003), s. 59.

2.2.10. Terrazzo Tabanın Görülmesi

Kirecin belirli aşamalardan geçirildikten sonra zemine sürülmesiyle oluşan düzgün, parlak ve su geçirmez yapı olan terrazzo taban, Göbekli Tepe tapınaklarında görülmektedir.[288] Tapınaklar genellikle batıdan doğuya eğimli yapılmış ve tabanda suyun tahliyesini sağlamak için delikler bulunmaktadır.[289] Gösterişli bir yapısı bulunan terrazzo taban kült yapılarına özgüdür. Bununla birlikte bazı tapınakların zemininde sıvı kalıntıları tespit edildi. Bu, Göbekli Tepe'de sıvı içeren ayinlerin yapıldığını göstermektedir.[290] Bu ayinlerin ne amaçla ve nasıl yapıldığı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Tapınaklarda yapılan sıvı içeren ayinler, Mezopotamya'da yaygın olarak görülmektedir. Ayinlerde, tanrı heykelinin önünde sıvı (kutsal su, alkol, süt, bal, yağ, sirke) dökülürdü. *Nippur* kentinde bulunan Akad dönemine ait bir silindir mühürde oturan bir tanrının huzurunda sıvı dökme ayininin tasviri şekil-37 de görülmektedir.

Şekil-37: Sıvı Dökme Ayini

(Kaynak: Black and Green, s. 117.)

Mezopotamya tapınaklarında kanlı hayvan kurbanları görülürdü. Kanlı hayvan kurbanının, tapınağı arındırdığına inanılırdı. Bu kurban ayininden önce tapınak temizlenir ve tapınağa su serpilirdi.[291] Sümer tapınaklarında *şu-luh* olarak adlandırılan el yıkama ayini

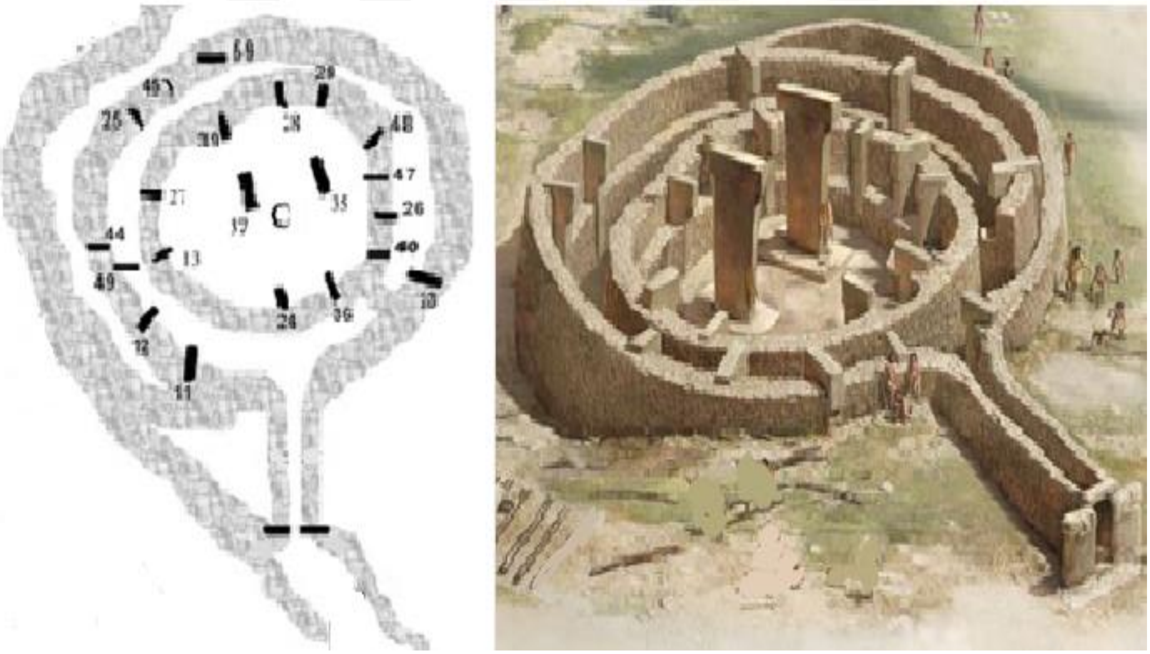
[288] Schmidt (2007a), s. 260.
[289] Sepici, s. 70.
[290] Özdöl, s. 181-182.
[291] Black and Green, s. 30-117.

ile kişi arınır ve kutsalı tecrübe etmeye hazır hale gelirdi. Mezopotamya'da bazı tapınaklarda su kaynağı bulunurdu.[292] Buradan tapınaklarda sıvı içeren ayinlerin yaygın olduğu ve bunun geçmişinin Göbekli Tepe'ye kadar uzandığı görülür.

Genelde kült yapılarda görülen terrazzo tabanın Göbekli Tepe tapınaklarında görülmesi, buranın ritüel amaçlı inşa edildiğini ve kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bunun yanında sıvı içeren ayinlerin yapılmış olması, Göbekli Tepe'nin önemsenen ve yoğun içerikli ritüellerin yapıldığı bir tapınak olduğunu gösterir. Özellikle tapınak tabanlarının sıvı içerikli ayinlere göre tasarlanması, avcı-toplayıcı toplulukların gelişmiş bir uygarlığa sahip olduklarını göstermektedir.

2.2.11. Labirent Biçimindeki C Tapınağı

Göbekli Tepe tapınaklarından olan C tapınağı, şekil yönünden bir labirente benzemekte ve eş merkezli üç çevre duvar ile çevrilidir. Şekil-38 de görüldüğü gibi bir labirenti andıran C tapınağının giriş kısmında uzun bir koridor bulunmaktadır.[293]

Şekil-38: C Tapınağı

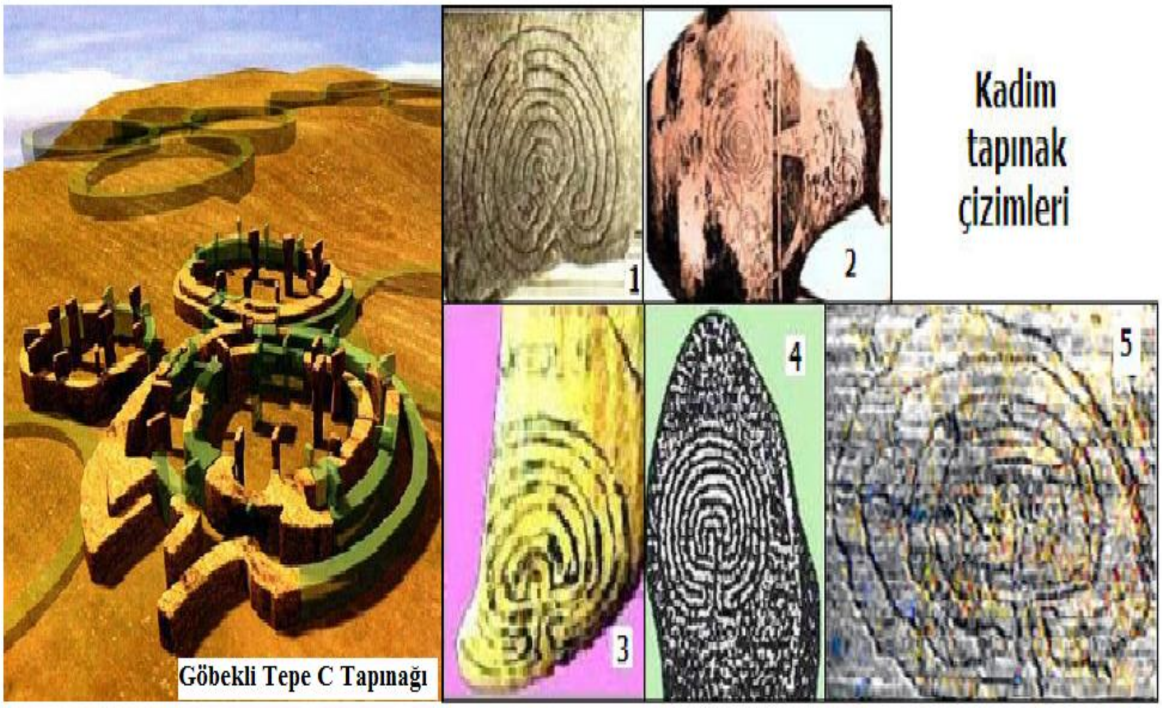
(Kaynak: Kaynak: Hale and Collins, Fernando Baptista, *http://science.nationalgeographic.com/science /archaeology/photos/gobekli-tepe/#/gobekli-full_35417_600x450.jpg*, ET: 05.05.2016)

---

[292] Demirci, s. 80.
[293] Shmidt (2007a), s. 142-143.

Diğer tapınaklardan farklı bir biçime sahip olan C tapınağının, neden labirent biçiminde inşa edildiği tam olarak bilinmemekle birlikte labirent biçimi ile merkeze giden yolu zorlaştırma ve uzatma amacının güdüldüğü açıktır. Tarih boyunca kutsal mekânlar olan tapınakların merkezine giden yollar zorluklarla donatılmıştır. Bazen bu zorluklar uzun koridorlar ve çok sayıda merdivenler olurken bazen de tehlikelerle dolu labirentler olmaktadır. Bunların yanında Mekke, Haridwar ve Yeruşalim gibi kutsal mekânlara ulaşmak, hac yolculuğu gibi uzun yolculuklardan geçmektedir. Kutsala giden yolun yorucu, uzun ve bazen tehlikeli olması tapınakların yapısal özellikleri ile sağlanmaktadır. Bu engellerin aşılması ve merkeze ulaşılması erginleşmeyi, kutsalı tecrübe etmeyi, yanıltıcı olandan gerçeğe geçişi, insandan tanrıya ulaşmayı ifade etmektedir.[294]

Labirent biçimindeki tapınak yapıları tarih boyunca farklı kültürlerde görülmektedir. Şekil-39 da, İngiltere'de, İtalya'da, Suriye'de ve Hindistan'da bulunmuş kadim tapınak çizimleri görülmektedir.[295]

Şekil-39: Kadim Tapınak Çizimleri

(1: İngiltere, 2:İtalya, 3: Suriye, 4:Hindistan, 5: İtalya)

(Kaynak : *http://www.halukberkmen.net/pdf/312.pdf* , ET:02.05.2016.)

[294] Eliade (1994), s. 31.

[295] Haluk Berkmen, Kadim Girit Kültürü, s. 2, *http://www.halukberkmen.net/pdf/312.pdf*, (ET: 02.02.2016).

Normalde evreni ve kendiliği sembolize eden çemberin iç içe geçmiş biçimi, farklı kültürlerde merkezin mükemmelliğini, varoluşun etrafındaki kozmik âlemi ve yüksek anlayışa aşamalı yükselişi sembolize etmektedir.[296] C tapınağının iç içe geçmiş üç çember yapısı ile tapınağın merkezinin vurgulaması, yoğun ve karmaşık bir merkez anlayışının varlığını göstermektedir.

Kutsalın kendine özgü bir diyalektiği bulunmaktadır. Kutsalın ilk örneği sınırsız bir biçimde kendini tekrarlama özelliğine sahiptir. Diğer bir ifade ile kutsalın arkaik dönemlerdeki ortaya çıkışı binlerce yıl sonra tezahür eden kutsallarla örtüşebilir. Arkaik dönemlerde kutsalın bir taşta veya ağaçta ortaya çıkması ile sonraki dönemlerde kutsalın tanrıda veya karmaşık bir yapıda ortaya çıkması neredeyse eşit derecede kutsalı ifade etmektedir.[297] Kutsalın bu diyalektiği insanlık tarihi boyunca kutsalın genellikle ortaya çıktığı yerler olan tapınaklarda belirli yapısal ve biçimsel özelliklerin tekrarlanmasına neden olmuştur. Bu özellikler Göbekli Tepe tapınaklarında görülmektedir ve bu dairesel tapınakların özellikleri ile kadim uygarlıkların tapınak formları arasında dikkate değer bir benzerlik bulunmaktadır.

[296] Clare Gibson, *Semboller Nasıl Okunur*, (Çev. Cem Alpan), Yem Yayın, İstanbul, 2013, s. 141.
[297] Eliade (1999), s. 13-14.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖBEKLİ TEPE HAKKINDAKİ TEORİLER

12 bin yıl gibi etkileyici bir geçmişe sahip ve son yıllarda yapılan arkeolojik kazıların en çarpıcı keşfi kabul edilen Göbekli Tepe hakkında, kutsal metinlerde sözü edilen cennetin kapısı olmasından uzaylıların merkezi olmasına kadar çok farklı iddialar ortaya atılmıştır.[298] Bu bölümde, Göbekli Tepe hakkında ileri sürülen teoriler içerisinden öne çıkanlar incelenecektir.

3.1. Aden Bahçesi Görüşü

Almanya'nın önde gelen dergilerinden *Der Spiegel*'in 23. sayısında (03 Haziran 2006), Göbekli Tepe'nin Kitab-ı Mukaddes'te geçen kayıp Aden Bahçesi olabileceği ifade edildi. Bundan sonra Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olabileceği fikri yayılmaya başladı.

Yahudilerin ve Hıristiyanların iki bin yılı aşkın bir süre boyunca okudukları ve dinledikleri Âdem ile Havva hikâyesinde geçen Aden Bahçesi,[299] Kitab-ı Mukaddes'te şöyle geçmektedir:

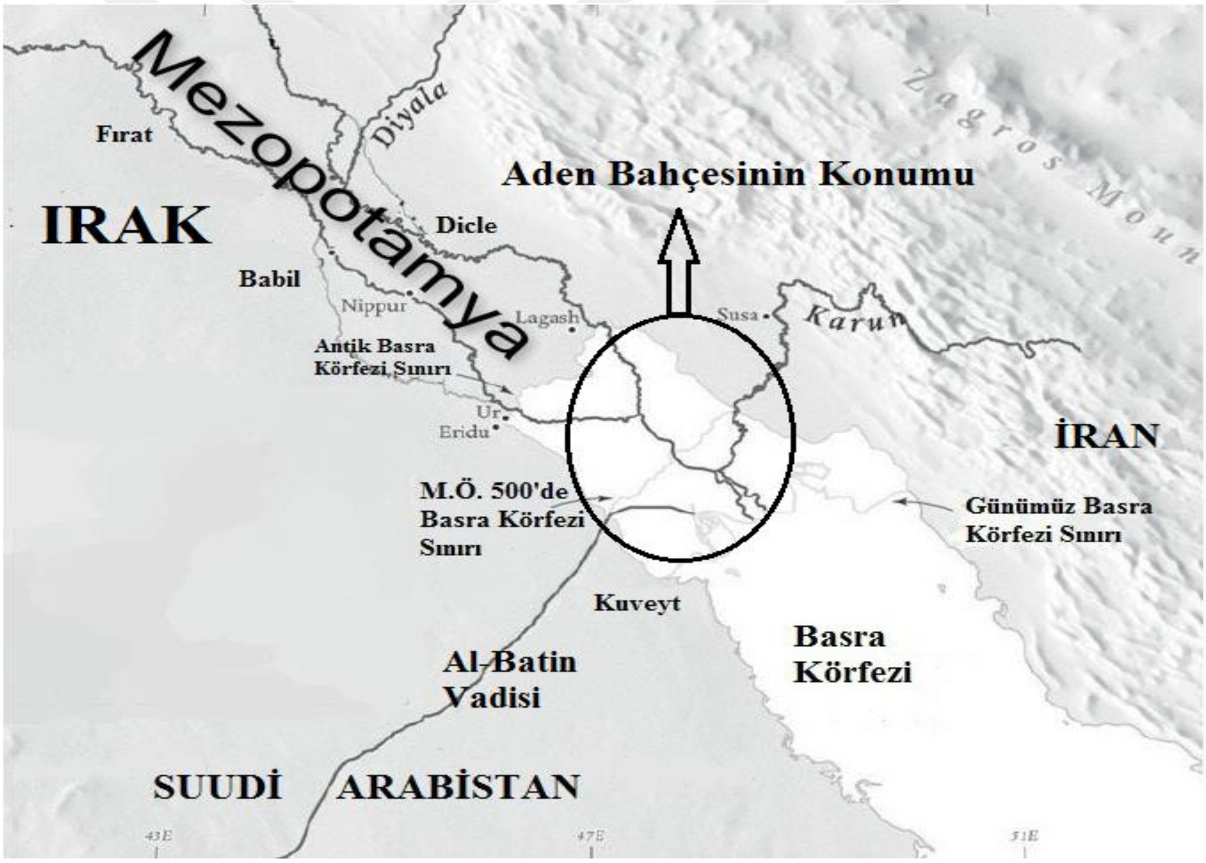
> "*Ve Rab şarka doğru Aden'de bir bahçe dikti ve yaptığı adamı oraya koydu. Ve Rab görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan her ağacı ve bahçenin ortasında hayat ağacını ve iyilik ve kötülüğü bilme ağacını yerden bitirdi. Ve bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı: ve oradan bölündü ve dört kol oldu. Birinin adı Pişon'dur; kendisinde altın olan bütün Havila diyarını kuşatır ve bu diyarın altını iyidir; orada ak günnük ve akik taşı vardır. Ve ikinci ırmağın adı Gihon'dur; bütün Kuş ilini kuşatan odur. Ve üçüncü ırmağın adı Dicle'dir; Aşur'un önünden akan odur. Ve dördüncü ırmak Fırat'tır. Ve Rab adamı aldı, baksın ve onu korusun diye Aden bahçesine koydu.*"[300]

Kitab-ı Mukaddes'te geçen bu bilgilerden yola çıkarak, tanrı tarafından doğuda yapılmış olan Aden Bahçesi'nden *Pişon* ırmağının çıktığı, bu ırmağın dört kola bölündüğü, Fırat ve Dicle nehirlerinin bu dört koldan ikisi olduğu ve Âdem'e bu bahçenin bakımı ve korunması görevinin verildiği anlaşılmaktadır.

---

298 Özdoğan (2015), s. 40.
299 Ziony Zevit, *What Really Happened in the Garden of Eden?*, Yale University Press, New Haven and London, s. XIX.
300 Yaratılış 2/8-16.

Bu metinde geçen *Pişon* ve *Gihon* ırmaklarının nerede olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte tarihçi Josephus, *Pişon* ve *Gihon* ırmaklarının sırasıyla Hindistan'daki Ganj ve Mısır'daki Nil ırmakları olduğunu ifade etmiştir. Martin Luther ve onu takip eden kilise bu görüşü kabul etmiştir. Luther Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan olayın gerçekleştiği tarihte yeryüzü coğrafyasının günümüz coğrafyasından çok farklı olduğunu, özellikle Nuh tufanı ile coğrafyanın ciddi değişikliklere uğradığını ve bundan dolayı Aden Bahçesi'nin konumunun belirlenemeyeceğini söylemiştir. Aden Bahçesi'nden çıkan bir ırmağın dört kola ayrıldığı, bu kollardan ikisinin Fırat ve Dicle olduğu ve bu bahçenin doğuda olduğu bilgilerini göz önüne alan bazı araştırmacılar, Aden Bahçesi'nin Basra Körfezi'nde olabileceğini ifade etmiştir (Bkz. Şekil-40). Bu durumda *Gihon*'nun Karun Irmağı olduğu düşünülmüştür.[301]

Şekil-40: Aden Bahçesi

(Kaynak: David Deis, *What Really Happened in the Garden of Eden?*, (Writer: Ziony Zevit), Yale University Press, New Haven and London, s. 104.)

---

[301] Bkz. Zevit, s. 97-103.

Bunun yanında yüzyıllar boyunca Aden Bahçesi'nin nerede olduğu konusunda çok farklı fikirler ortaya çıktı. İlk kilise babalarından, Aden Bahçesi'nin Moğolistan'da, Hindistan'da ve Etiyopya'da olduğunu öne sürenler olduğu gibi bu bahçenin kayıp Atlantis kıtasında olduğunu iddia eden araştırmacılar da olmuştur.[302]

Kitab-ı Mukaddes'te geçen Aden Bahçesi hakkında çok çeşitli alegorik yorumlar yapılmıştır. *Philo*, Aden Bahçesi'nin ruhu sembolize ettiğini ve ondan çıkan dört ırmağın belirli dört erdemi (hikmet, irade, cesaret, adalet) işaret ettiğini söylemiştir. Hıristiyanlığın önemli kilise babalarından olan *Origen,* Aden'in cennet olduğunu ve ırmakların ilahi hikmeti gösterdiğini ifade etmiştir. Tarihçi Josephus zamanında dünyanın büyük bir okyanusla çevrili olduğuna inanılırdı. Josephus Aden Bahçesi'nden çıkan dört ırmağın bu okyanuslara dökülen akarsular olduğunu düşünmüştür.[303]

Konumu hakkında çok farklı görüşlerin öne sürüldüğü ve bir gizem olarak kalmış olan Aden Bahçesi'nin Göbekli Tepe ile karşılaştırılması Şekil-41 de verilmiştir. Şekil-41 de bu megalitik tapınak yapısının, Aden Bahçesi ile yapısal ve biçimsel olarak uyuşmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Göbekli Tepe'nin 12 bin yıl gibi çok eski bir geçmişe sahip olması ve Kitab-ı Mukaddes'te Aden Bahçesi'nin Fırat ve Dicle'nin yakınında olduğu anlatılması, bazı araştırmacılar tarafından Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olduğu biçiminde yorumlanmıştır. Bu görüşü destekleyecek somut bir dayanağın olmaması ve araştırmalar sonucunda ilk insan topluluklarının Göbekli Tepe'den çok uzun bir süre önce ortaya çıktığının anlaşılması, bu görüşün doğru olmadığını göstermektedir.

Her ne kadar Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olabileceği görüşü başlarda ilgi görmüşse de Göbekli Tepe hakkında sağlıklı bilgilerin elde edilmesi ve bunların doğru bir şekilde değerlendirilmesi sonucunda, bu görüşün gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır. Bundan dolayı Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'nin Aden Bahçesi olabileceği fikrini benimsememiştir.[304]

---

[302] Dora Jane Hamblin, "Has the Garden of Eden been located at last?", *Smithsonian Magazine*, Volume 18, No. 2, May 1987, s. 127-133.

[303] John Martin Woolsey, *The Original Garden of Eden Discovered, and the Final Solution of the Mystery of the Woman, the Tree and the Serpent: Being the Lunar Theory of Mythology,* Cochrane Publishing, London and Newyork, 1910, s. 270.

[304] Andrew Curry, "Seeking the Roots of Ritual", *Science Magazine*, Volume 319, 2008, s. 280.

Göbekli Tepe	Aden Bahçesi
Megalitik (Taş yapı) yapıdır.	Bahçedir (Ağaçlık yapı).
İnsan yapımıdır.	Tanrı dikmiş ve planlamıştır.
Merkezinde T biçiminde dikili taş var.	Merkezinde hayat ve iyilikle kötülüğü bilme ağaçları vardır.
Tepe üzerine inşa edilmiş. Su kaynağına uzak bir konumdadır.	İçinden ırmak çıkmakta ve görünüşü güzel ve yenilmesi iyi olan ağaçlardan oluşmaktadır.
Avcı-toplayıcı toplulukların (Çok sayıda insan topluluğunun) kült alanı olarak kullanılmıştır.	İlk insan çifti (Âdem ve Havva) içinde bir süre bulunmuş ve buradan çıkarılmışlardır.
Ayin ve kurbanlarla tanrıların memnuniyetinin kazanıldığı kutsal yerdir.	Yasak meyvenin yenilmesi ile tanrının insanoğlunu cezalandırdığı yerdir.

Şekil-41: Göbekli Tepe ile Aden Bahçesinin Karşılaştırılması

3.2. Gözlem Evi Görüşü

İtalyan arkeoastronom Giulio Magli ve Hindistanlı astronom B.G. Sidharth gibi bazı bilim adamları, Göbekli Tepe'nin bir gözlem evi olarak kullanıldığını ifade etmişlerdir. Bunun yanında yazılı ve görsel basında bu görüşü destekleyen açıklamaların yapılması, buranın bir gözlem evi olabileceği fikrini öne çıkartmıştır.

Tapınakların, yıldız ve gezegenlerle bağlantılı olduğu ve gök cisimlerinin hareketlerini izlemek ve konumlarını belirlemek için kullanıldığı görüşü, neredeyse bütün antik tapınaklar için dile getirilmiştir. Kadim toplumların astronomi ile olan ilişkilerini ve astronominin bu toplumlardaki etkisini arkeolojik kazılarla tespit etmeye çalışan arkeoastronomi bilim dalına göre kadim tapınakların, gök cisimleri (Ay, Güneş, gezegenler, yıldızlar ve takımyıldızları) ile önemli bağlantıları vardır.[305] Bundan dolayı

[305] Özgür Barış Etli, "Dünyanın İlk Gözlemevi: Göbeklitepe Tapınağı", *Popüler Bilim Dergisi*, Sayı: 229, 2014b, s. 26-35.

Maya, Aztek, İnka, Mısır ve Sümer gibi kadim medeniyetlere ait tapınaklar arkeoastronomların ilgi odağı olmaktadır. Bu tapınakların gök cisimleri ile bağlantısını konu alan çok sayıda araştırma bulunmaktadır.[306]

Arkeoastronomlara göre antik megalitik yapıların konumları ve pozisyonları gök cisimleri göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Göbekli Tepe'yi gözlem evi olarak ifade eden araştırmacılar, T biçimindeki dikili taşların sıralanışı ve yönü gibi özelliklerin gök cisimleri ile bağlantılı olduğunu düşünmektedirler. T biçimindeki dikili taşlar Giulio Magli'ye göre Büyük Köpek (Kelbülekber) takımyıldızının en parlak yıldız olan Sirius (Akyıldız) yıldızı, Robert Schoch'a göre Boğa veya Oriyon (Avcı burcu) takımyıldızları, Andrew Collins'e göre ise Kuğu takımyıldızının en parlak yıldızı olan Deneb yıldızı gözlemlenecek biçimde konumlandırılmıştır.[307] Bu görüşler, tapınakların yapıldığı zamanda belirtilen yıldızların gökyüzündeki pozisyonları ve hareketleri ile tapınaklar ve dikili taşların yönü ve pozisyonu hesaplanarak oluşturulmaktadır.

Göbekli Tepe tapınaklarından veya bu tapınaklardaki dikili taşlardan bir kısmının yukarıdaki hesaplamalar ile uygunluk içinde olması, bu megalitik yapının bir gözlem evi olduğu sonucuna götürmez. Bu uygunluk, kadim toplumların tapınakları inşa ederken gökyüzündeki cisimlerin pozisyonlarından yararlanmalarının bir sonucu olarak görülebilir. Örneğin, Mezopotamya uygarlıklarında, tanrının evi olarak bilinen tapınakların biçimsel özellikleri kutsal olarak bilinir ve tapınak planının gökyüzünde mevcut olduğuna inanılırdı. Sitelerin planları gökyüzündeki takımyıldızlarından esinlenerek belirlenirdi. Yengeç takımyıldızı Sippar kentinin, Büyük Ayı Ninova şehrinin ve Çoban takımyıldızı Asur'un ilk örneğidir.[308]

Mısır piramitlerinde aynı düşünceyi görmek mümkündür. Mısır'ın en önemli piramitlerinden olan *Keops, Kefren* ve *Mikerinos* piramitlerinin Avcı (Orion) takımyıldızındaki *Alnitak*, *Alnilam* ve *Mintaka* yıldızlarının yeryüzündeki izdüşümü olacak şekilde inşa edildiği düşünülmektedir.[309]

---

[306] Özgür Barış Etli, *Dünya'nın ve Ön Türklerin İlk Tapınağı Göbekli Tepe*, 2014a, s. 92-93 (Basılmamış kitap).

[307] Alessandro De Lorenzis and Vincenzo Orofino, "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe Turkey", *Archaeological Discovery*, Scientific Research Publishing, 2015, s. 40-42.

[308] Eliade (2003), s. 83.

[309] Etli (2014a), s. 92-93.

Dikili taşlardan oluşan bu dairesel yapıların inşa edilmesinde bazı gök cisimlerinin konum ve hareketinin etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Göbekli Tepe'nin tüm elemanlarını içine alacak şekilde buranın sadece gözlemevi olduğunu kanıtlayan bir teori bulunmamaktadır. Göbekli Tepe'nin belirli özellikleri ile göksel cisimlerin konumları ve hareketleri arasında bağlantı kurmaya çalışıp, diğer özelliklerini göz ardı ederek bu yapıları sadece bir gözlem evi olarak ifade etmenin doğru bir yaklaşım olmadığı açıktır. Göbekli Tepe'nin karmaşık yapısı, onun bir gözlem evinin ötesinde farklı bir amaç için inşa edildiğini göstermektedir.

3.3. Babil Asma Bahçelerinin Kalıntısı Görüşü

Göbekli Tepe'de bulunan ilk tapınaklar radyokarbon ölçümleri için uygun değildi. Bundan dolayı ilk zamanlarda Göbekli Tepe'nin ait olduğu zaman dilimi hakkında farklı görüşler ortaya çıktı. Radyokarbon testler, organik maddeler üzerinden yapılabildiği için ilk radyokarbon ölçümleri, 2010 yılında D tapınağındaki karbon tortuları ve hayvan dişleri üzerinde bulunan besin kalıntıları sayesinde yapılabildi. 2011 yılında ise bitki kalıntıları üzerinde yapılan testlerde, tapınakların genel olarak Neolitik Döneme ait olduğu ispatlandı.[310] Böylece kazıya başlama tarihinden çok uzun bir süre sonra Göbekli Tepe'nin ne zaman yapıldığı kesinleşti.

Göbekli Tepe'nin bulunuşunun ardından ait olduğu zaman diliminin tam olarak kesinleşmemiş olması ve avcı-toplayıcı insan topluluklarının böyle etkileyici bir megalitik yapıyı inşa etmekten çok uzak görülmesi, Göbekli Tepe ile ilgili farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunlardan biri de bu megalitik yapının, Dünya'nın yedi harikasından biri olan ve MÖ 600 yıllarına ait olan Babil Asma bahçelerinin kalıntısı olduğu görüşüdür. Bu görüşü savunan araştırmacılar Göbekli Tepe için yapılan tarihlendirmenin yanlış olduğunu iddia etmektedir. Bu araştırmacılar, bir söylentiye göre Babil Kralı II. Nebukadnezar tarafından eşi Kraliçe Amytis için yaptırdığı Babil asma bahçelerinin antik metinlerde geçen özellikleri ile Göbekli Tepe arasında benzerlikler kurarak Göbekli Tepe'nin, Babil asma bahçelerinin kalıntısı olduğunu ispatlamaya çalışmaktadırlar.[311]

---

[310] Özcan, s. 34.
[311] Ragazas, s. 1-13.

Yapılan farklı tarihlendirme testleri sonucunda Göbekli Tepe'nin ait olduğu zaman dilimi netleşti. Bununla birlikte dikili taşlardan oluşan bu dairesel yapıların, Babil asma bahçesi kalıntısı olduğu görüşünün gerçeği yansıtmadığı anlaşıldı. Aralarında yaklaşık olarak on bin yılın olduğu iki tarihi yapıyı özdeşleştirmenin hatalı oluşunun anlaşılması, zaten çok fazla ilgi görmeyen bu hipotezin tamamen terkedilmesine yol açmıştır.

3.4. Şaman Ritüel Merkezi Görüşü

Bir din olup olmadığı tartışmalı olan ve paleotik çağdan günümüze kadar uzayan bir geçmişe sahip Şamanizm, arkaik bir dini–sihri-mistik olay olarak tanımlanabilir. Merkezinde şamanın yer aldığı, kendine özgü inanç ve ayinleri ile farklı biçimlere sahip ve vecde dayalı bir yöntem olan Şamanizm[312] tipik olarak Orta Asya'ya ve Sibirya'ya has dinsel bir olgudur.[313] Şamanizm'i bir din olarak tanımlamak yerine, bazı fizikötesi varlıkları (Ruh, Cin, Peri gibi) yönetip yönlendirmeye, gelecekten haber vermeye ve sihre dayanan bir uygulama olarak ifade etmek daha doğru olacaktır.[314] Şamanizm'in merkezinde olan şaman ateşe egemen olmak, sihirli uçuş yapmak, tedavi etmek, yer altına inmek, göğe çıkmak gibi özelliklere sahip özel bir esrime (vecd) uzmanıdır.

Şamanizm'in unsurlarına ve Şamanlığa benzer olgulara arkaik dinlerde ve birçok dinde rastlamak mümkündür. Bu unsurlar, bu dinlerin Şamanizm olduğunu göstermemektedir. Hatta Orta ve Kuzey Asya'nın dinsel yaşamına Şamanizm egemen olmasına rağmen, Şamanizm bu bölgelerin dini değildir. Türk –Tatar haklarında görülen bazı Şamanizm unsurlarından yola çıkarak bu halkların dinlerinin Şamanizm olduğu görüşünün gerçeği yansıtmadığı anlaşılmıştır.[315]

Göbekli Tepe'nin Şaman ayinlerinin gerçekleştirildiği bir tapınak olabileceği görüşü Klaus Schmidt tarafından dile getirilmiştir. Schmidt, Göbekli Tepe'de Şaman unsurlarını andıran özelliklerden hareketle böyle bir görüşü dile getirmesine rağmen bu görüşe temkinli yaklaşmıştır. Schmidt'e göre Göbekli Tepe'de dinsel ayinlerin gerçekleştirildiği kesin olmakla birlikte bu ayinlerin Şaman ayini olma olasılığı bulunmaktadır.[316]

---

312 Harun Güngör, "Şamanizm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt 38, 2010, s. 325.
313 Eliade (1999), s. 22.
314 Zekiye Tunç, *Şamanizm Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi SBE Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2007, s. 12.
315 Eliade (1999), s. 23-26.
316 Schmidt (2007a), s. 240-275.

Göbekli Tepe'nin yapısal ve biçimsel özelliklerine baktığımız zaman bir Şaman tapınağı için çok karmaşık yapıda olduğunu görebiliriz. Klaus Schmidt zaten Göbekli Tepe'de basit Şaman uygulamaların çok ötesinde kurumsal kimliğe bürünmüş bir dinsel organizasyonun varlığından söz etmiştir.[317] Bununla birlikte Göbekli Tepe tapınakları biçiminde bu bölgede şaman tapınaklarının görülmemesi, buranın şaman tapınağı olmadığı görüşünü güçlendirmektedir. Bu hipotez aynı zamanda Göbekli Tepe'nin tüm yapısal ve biçimsel özelliklerini açıklamaktan uzaktır. Bu görüş genel olarak Göbekli Tepe tapınaklarında görülen hayvan motiflerinin Şaman unsurları ile olan benzerliğine dayanmaktadır. Bu megalitik yapının bir şaman tapınağı olduğu görüşü, ispatlanamamakla birlikte bir olasılık olarak bazı araştırmacılar tarafından dile getirilmektedir.

3.5. Tapınak Görüşü

Köken olarak Yunanca "*temno*" ve Latince "*templum*" sözcüklerine dayanan, tanrının varlığının duyumsandığı ve insanların tanrı ile buluştukları yerler olan, birçok kültürde "tanrının evi" olarak tanımlanan ve aynı din mensuplarının topluca ibadet ettiği mekânlar olan tapınaklar,[318] insanlık tarihinin en sık karşılaşılan yapılarından biridir.

Göbekli Tepe'yi tanımlamak için kullanılabilecek en uygun kelime tapınak sözcüğüdür. Şu ana kadar elde edilen bulgular bize, bu megalitik yapının bir ritüel merkezi yani tapınak olduğunu göstermektedir. Klaus Schmidt, tapınak kavramının Göbekli Tepe için en uygun kavram olduğunu dile getirmekte[319] ve onunla ilgili farklı görüşlere temkinli yaklaşmaktadır. Schmidt bu farklı görüşleri kanıtlanmamış birer olasılık olarak görmektedir. Nerdeyse bütün araştırmacılar Göbekli Tepe'nin bir ritüel merkezi olarak tapınak olduğunu kabul etmekle beraber bunlardan bazıları buranın tapınak olmasının yanında farklı işlevler (Gözlem evi, Şaman ayin merkezi gibi) için de kullanıldığını savunmuşlardır.

Tapınak kavramı Göbekli Tepe'nin tüm yapısal ve biçimsel unsurları ile uyuşmaktadır. Dikili taşlardan oluşan bu dairesel yapıları, avcı-toplayıcı toplulukların ibadet ettikleri, tanrılara kurbanlar sundukları, yılın belirli dönemlerinde dinsel festival ve

---

[317] Hancock, s. 9.
[318] Muhammed Güngör, *Süleyman Mabedi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2005, s. 3-4.
[319] Schmidt (2007a), s. 283.

şölenler gerçekleştirdikleri, inandıkları tanrı ve tanrıçaların yaşadığı kutsal alanlar olarak gördükleri ve kutsalı tecrübe ettikleri birer tapınak olarak tanımlamak, Göbekli Tepe için en uygun tanımlama olacağı açıktır.

SONUÇ

Şanlıurfa yakınlarında 1995 yılında başlatılan arkeolojik kazılar, insanlık tarihine bakış açımızı değiştirmiş ve geçmiş hakkında sahip olduğumuz bilgilerin doğruluğunu test etme imkânı sunmuştur. Göbekli Tepe, arkaik insanın inanç ve düşünce dünyası hakkındaki bilgilerimizin gerçeği yansıtmadığını göstermiştir. Yaşamını avcı-toplayıcı olarak sağlamaya çalışan, din ve soyut düşünceden yoksun olduğu düşünülen, çanak-çömlek yapmasını bile bilmeyen, tarımı ve yerleşik hayatı keşfetmemiş insanların yoğun ve zengin bir sembolik anlatıma sahip tapınaklar yapması, bilim adamlarını derinden etkilemiştir.

Toplamda 20 adet olan ve çapı 10 -30 metre arasında değişen dairesel yapılardan oluşan Göbekli Tepe tapınaklarının en ilgi çekici unsuru, T biçiminde olan ve üzerinde soyut sembol ve hayvan kabartmalarını bulunduran dikili taşlardır. Dairesel yapının merkezinde iki adet ve çevresinde 10 ile 12 adet arasında T biçiminde yaklaşık 200 tane dikili taş bulunmaktadır. Bu T biçimindeki dikili taşlar üzerinde kapsamlı bir inceleme yapıldığında ve kadim Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının dinsel inanışları ve tapınak kültü göz önünde bulundurulduğunda, bu dikili taşların tanrıları sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Göbekli Tepe’nin, çocukları veya daha küçük dereceli tanrılar tarafından çevrelenen ve bu tanrıların oluşturduğu çemberin merkezinde yer alan tanrı ve tanrıça çiftinin oluşturduğu tanrılar panteonunun kutsal alanı olduğu görülür.

Göbekli Tepe bir tapınak olmanın ötesinde karanlıkta kalmış bir inanç sisteminin en önemli temsilcisi olarak karşımızda durmaktadır. Yazılı kaynakların bulunmadığı ve sınırlı arkeolojik verilerin elde edilebildiği Neolitik Dönemin erken evresine ait olan Göbekli Tepe, bu dönemde yaşamış arkaik insanın inanç ve düşünce dünyasını bize göstermektedir. Bu megalitik yapının yapısal ve biçimsel özellikleri, arkaik insanın sanıldığı gibi ilkel olmadığını kanıtlamaktadır.

Göbekli Tepe bize dinin doğuşu ve gelişimi konusunda çok önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle evrimci ve pozitivist bakış açılarıyla oluşturulmuş ve dinin büyü, ruh, korku, atalara tapma gibi basit ve asılsız yapılardan doğup zamanla karmaşık ve kurumsal inançlar biçimine dönüştüğünü öne süren teorilerin gerçeği yansıtmadığını göstermiştir. Araştırmacılar, avcı-toplayıcı toplulukların yerleşik hayata ve tarımsal üretime geçtikten sonra toplumsal yaşamla birlikte bazı sorunlarla karşılaştıklarını ve bu

sorunlara çözüm arayışının dinlerin doğuşunu hazırladığını düşünüyorlardı. Diğer bir ifade ile kurumsal dinler, karmaşık toplumsal yaşamın bir ürünü ve sonucu olarak görülüyordu. Fakat Göbekli Tepe dinsel inanışların düşünülenden çok daha eski dönemlerde, kurumsal olarak ve basit olmayan formlarda bulunduğunu göstermiştir.

Göbekli Tepe'nin, bilinen en eski ve ilk tapınak yapısı olduğu iddia edilmektedir. Kendisinden önce bilinen antik tapınaklardan en az 5000 yıl eski olan bu megalitik yapı, uygarlığın gelişiminde dinsel inanışların ne kadar etkili ve önemli olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Uzun yıllar kazı başkanlığını yapmış olan arkeolog Klaus Schmidt, Göbekli Tepe'nin ortaya çıkmasıyla birlikte "*..önce tapınak kuruldu sonra şehir.*" sözleriyle, insanoğlunun genlerinde bulunan inanma ihtiyacının ne kadar öncelikli olduğunu ifade etmiştir. Göbekli Tepe insanoğlunun konut, tarım ve çanak çömlek gibi temel ihtiyaçlardan önce görkemli ve karmaşık tapınaklar yaptığını ve bunun arkaik insan topluluklarının güçlü inanç duygusundan kaynaklandığını göstermiştir. İnsanın genlerinde bulunan inanma ihtiyacı insana her şeyden önce tapınak yapmayı ilham etmiştir.

Göbekli Tepe ile temsil edilen inanç sistemi ve düşünce dünyasının ne kadar zengin ve etkili olduğunu, aynı bölgede en az 5000 yıl sonra ortaya çıkan Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları üzerindeki etkisinden anlayabiliriz. Bu uygarlıkların tapınak yapıları ve dinsel inanışları, bu megalitik yapı ile dikkate değer bir biçimde uyuşmaktadır. Bu uygarlıkların karanlıkta kalmış yönlerini ortaya çıkarmada, Göbekli Tepe kaçırılmayacak bir fırsat sunmaktadır.

Bu megalitik yapı ortaya çıktığında büyük ses getirmiş ve bilim insanlarının ilgisini çekmiştir. Hakkında yazılı ve görsel basında çok sayıda haberin çıktığı bu tapınak kompleksinin, Aden bahçesi, Babil Asma Bahçelerinin kalıntısı, Şaman tapınağı ve uzaylıların merkezi olduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Göbekli Tepe üzerinde yapılan arkeolojik kazıların ilerlemesi ve onun hakkında daha fazla bilgiye ulaşılması, onun bir ritüel merkezi olarak tapınak olduğunu göstermiştir. Göbekli Tepe'nin yapısal ve biçimsel özellikleri, bu yapının her şeyden önce bir tapınak olduğunu göstermiştir.

Göbekli Tepe'nin, tarih boyunca inanç merkezi olarak kalmış ve peygamberler şehri olarak bilinen Şanlıurfa'da ortaya çıkması ülkemiz için önemli bir ekonomik ve kültürel fırsat oluşturmuştur. Anadolu'nun ne kadar kadim ve zengin bir kültürel dokuya sahip olduğunu kanıtlayan bu megalitik yapı, ortaya çıktığı günden beri birçok yerli ve yabancı

araştırmacının akınına uğramıştır. İnanç turizminin en gözde mekânı olmaya aday bu tapınak yapısının ülkemize çok ciddi katkısının olacağı açıktır.

Üzerinde kapsamlı araştırmaların yapılması ile insanlık ve uygarlık tarihinin saklı kalmış yönlerinin açığa çıkacağı Göbekli Tepe tapınağı, tüm yönleri ile araştırılmayı beklemektedir. Bilimsel literatürün en eski ve ilk tapınağı olan Göbekli Tepe, arkaik insanın günümüz insanına miras olarak bıraktığı ve insanlığın ilk dönem sırlarını taşıyan gizemli bir tapınak kompleksidir.

KAYNAKÇA

ALGAZE, Guillermo (2008), Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization, The Universiti of Chicago Press, Chicago and London.

AL-KALBİ, İbn (1968), Putlar Kitabı, (Çev. Beyza Düşüngen), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.

ARMUTAK, Altan (2002), "Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi", İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi 28 (2), İstanbul, s. 415.

ASAD, Muhammad (2000), The Message of The Quran.

ASTROTEMA (2015), Vega Yıldızı, https://astrotema.wordpress.com/2015/02/05/vega-yildizi/ , (ET:20.02.2016)

AŞÇI, Bahar (2013), "Medeniyetler İçin Coğrafyanın Önemi ve Bereketli Hilal", 21. Yüzyıl Dergisi, Sayı 54, s. 43.

AVERBECK, Richard E. (2002), "Sumer, the Bible and Comparative Method: Historiography and Temple Building", Mesopotamia and Bible, (Ed. Mark W. Chavalas and K. Lawson Younger), Jr Sheffield Academic Press, London and New York, s. 90.

AY, Şeyma (2013), "Mis pi - Pīt pi Ritüelleri ve Eski Mezopotamya'da İnsan Tanrı İlişkisi", Tarih Okulu Dergisi, Sayı XV, Yıl 6, s. 4-5.

BALIKÇI, Erhan (2014), Göbeklitepe - infografik, (ET: 10.09.2016), https://www.behance.net/gallery/18165393/Goebeklitepe-infografik.

BARCLAY, Gordon (1998), Farmers, Temples and Tombs, Historic Scotland Publishing, Edinburgh.

BARREAU, Jean-Claude ve BİGOT, Guillaume (2006), Bütün Dünya Tarihi, (Çev.Ayşen Özışık), Dharma Yayınları, İstanbul.

BAŞGELEN, Nezih (2006), “Seramiğin Bulunup Geliştiği Anadolu’nun Benzersiz Dönemi Neolitik Çağ”, Arkeoloji Dergisi, Sayı 13, s. 110.

BAŞGELEN, Nezih (2015), “Nevali Çori/ Veba Vadisi’nden Göbekli Tepe’nin Dilek Ağacına: Klaus Schmidt”, Aktüel Arkeoloji Dergisi, Sayı 46, s. 35.

BECKER, Nico (2014), Göbekli Tepe, Newsletter , Scientific Reports, s. 12.

BERKMEN, Haluk, Kadim Girit Kültürü, http://www.halukberkmen.net/pdf/312.pdf, (ET: 02.02.2016)

BLACK, Jeremy and GREEN, Anthony (1992), Gods,Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, The British Museum Press, London.

BONNEFOY, Yves (Ed.) (2000), Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, (Çev. Levent Yılmaz), Dost Kitapevi, Ankara, Cilt 1.

BOTTERO, Jean (2005), Eski Yakındoğu, (Çev. Adnan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara.

BURKERT, Walter (1994), İlk Çağ Gizem Tapıları, (Çev. Sina Şener), İmge Kitapevi, Ankara.

CAUVIN, Jacques (2002), “The Symbolic Foundations of the Neolithic Revolution in the Near Esat”, Life in Neolithic Farming Communities, Kluwer Academic Publishers, (Ed. Ian Kuijt), New York, s. 237.

CHALLAYE, Felicien (2007), Dinler Tarihi, (Çev. Semih Tiryakioğlu), Varlık Yayınları, İstanbul.

CHILDE, Gordon (1950), The Town Planning Review, Liverpool University Press, Volume 21, No. 1, s. 3-5.

CHILDE, Gordon (2001), Kendini Yaratan İnsan, (Çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, 6. Baskı, İstanbul.

CIRLOT, Juan Eduardo (1971), A dictionary of symbols, (Çev. Jack Sage), Routledge & Kegan Paul Publisher, London.

COLLINS, Andrew and HALE, Rodney (2013), Gobekli Tepe and the Rebirth of Sirius, http://www.andrewcollins.com/page/articles/Gobekli_Sirius.htm, (ET: 02.02.2016).

COX, James L. (2004), Kutsalı İfade Etmek ve Din Fenomonolojisine Giriş, (Çev. Fuat Aydın), İz Yayıncılık, İstanbul.

CURRY, Andrew (2008), Seeking the Roots of Ritual, Newfocus Magazine, Volume 319.

ÇAĞLAR, Birsel (2008), Türk Mitolojisinde Dört Unsur ve Simgeleri Üzerine Bir İnceleme, (Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kocaeli, s. 7-10.

ÇAKMAK, Tolga Fahri (2014), İnanç Turizminin Turistik Destinasyon Pazarlamasındaki Yeri ve Önemi: Göbekli Tepe Örneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi SBE Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı, İstanbul.

ÇIĞ, Muazzez İlmiye (2005), Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni, Kaynak Yayınları, İstanbul.

ÇİLİNGİR, Sevgül (2011), Hitit Tapınak Kentleri, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi SBE Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, İzmir.

DE LORENZIS, Alessandro and OROFINO, Vincenzo (2015), New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe Turkey, Archaeological Discovery, Scientific Research Publishing, s. 40-42.

DEMİRCAN, Adnan (2011), "Peygamberler Şehri Urfa", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat, (Ed. Yusuf Ziya Keskin), TDV Yayınları, Ankara, s. 81.

DEMİRCİ, Kürşat (2013), Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş, Ayışığı Kitapları, İstanbul.

DÜZGÜNER, Fırat, GÖBEKLİ TEPE,), http://www.hermetics.org/pdf/gobeklitepe.pdf, (ET:30.01.2016).

EKİNCİ, Abdullah ve PAYDAŞ, Kazım (2011), "Tarihte Urfa", Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dini Hayat, (Ed. Yusuf Ziya Keskin), TDV Yayınları, Ankara, s. 23.

ELİADE, Mircea (1990), Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu, (Çev. Mehmet Aydın), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ELİADE, Mircea (1991), Kutsal ve Dindışı, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara.

ELİADE, Mircea (1992), İmgeler Simgeler,(Çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara.

ELİADE, Mircea (1994), Ebedi Dönüş Mitosu, (Çev. Ümit Altuğ), İmge Kitapevi, Ankara.

ELİADE, Mircea ve COULIANO, Ioan P. (1997), Dinler Tarihi Sözlüğü, (Çev. Ali Erbaş), İnsan Yayınları, İstanbul.

ELİADE, Mircea (1999), Şamanizm, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitapevi, Ankara.

ELİADE, Mircea (2003), Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına, (Çev.Ali Berktay), Cilt 1, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

ELİADE, Mircea (2005), Dinler Tarihi, (Çev. Mustafa Ünal), Serhat Kitapevi, Konya.

ELİADE, Mircea (2009), Dinler Tarihine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

ENGLISH HERITAGE, http://www.english-heritage.org.uk/visit/places/stonehenge/ things-to-see-and-do/set-in-stone-exhibition , (ET: 10.02.2016).

ESPAK, Peeter (2010), The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology, Tartu University Press, Estonia.

ETLİ, Özgür Barış (2014a), Dünya'nın ve Ön Türklerin İlk Tapınağı Göbekli Tepe, (Basılmamış kitap).

ETLİ, Özgür Barış (2014b), "Dünyanın İlk Gözlemevi: Göbeklitepe Tapınağı", Popüler Bilim Dergisi, Sayı: 229, s. 26-35.

ETLİ, Özgür Barış (2015), Göbekli Tepe'nin Sırrı: Kozmik Ekinoks ve Kutsal Evlilik, https://www.academia.edu/11848734, (ET:22.02.2016).

FOSTER, Benjamin R. (2007), "Mesopotamia", A Handbook of Ancient Religions, (Ed. John R. Hinnells), Cambridge University Press, Cambridge, s. 161.

FRAZER James George (1894), The Golden Bough: A Study in Comparative Religion, Volume 1, MacMillan and Co. Publisher, London and Newyork.

FREUD, Sigmund (1999), Dinin Kökenleri, (Çev. Selçuk Budak), Öteki Yayınevi, Ankara.

FREUD, Sigmund (1907), “Obsessive Actions and Religious Practices”, The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume 9, The Hogarth Press, London, 1959, s.115-127.

GAVAZ, Özlem Sir (2015), “Hitit Çivi Yazılı Metinlerde Geçen Kursa Üzerine Bir Değerlendirme”, Cahit Günbattı’ya Armağan, Ankara Üniversitesi DTCF Sümeroloji Anabilim Dalı Yayınları, No: 417, Ankara, s. 100-107.

GİBSON, Clare (2013), Semboller Nasıl Okunur, (Çev. Cem Alpan), Yem Yayın, İstanbul.

GOOGLE MAPS, www.google.com.tr/maps, (ET: 05.02.2016).

GÖKÇÖL, Tanju (1999), “Mezopotamya Dinleri”, Dinler Tarihi Ansiklopedisi, Cilt 1, Ansiklopedi Yayınları, İstanbul, s. 82.

GÜNDÜZ, Şinasi (2007), “Dinin Anlam ve Değeri”, Yaşayan Dünya Dinleri, (Ed. Şinasi Gündüz), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 18-30.

GÜNGÖR, Arzu (1998), “Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları”, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, Cilt 38, Sayı 1.2, s. 368-370.

GÜNGÖR, Harun (2010), “Şamanizm”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, Cilt 38.

GÜNGÖR, Muhammed (2005), Süleyman Mabedi, , Ankara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi).

HAMBLIN, Dora Jane (1987), “Has the Garden of Eden been located at last?”, Smithsonian Magazine, Volume 18, No. 2, May 1987, s. 127-133.

HANCOCK, Graham (2015), Magicians of the Gods, St. Martin’s Press, New York.

HARMAN, Ömer Faruk (2002), “Kudüs”, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Cilt: 26, s. 326.

HART, Michael H. (2007), Understanding Human History, Washington Summit Publisher, USA.

HAYDEN, Brian (2015), “Uygarlığın Kökeni Şölenler”, Aktüel Arkeoloji Dergisi, Sayı 46, Temmuz-Ağustos, s. 86.

HEFFELFINGER, David (2016), Ancient Scripts: Sumerian, https://tr.pinterest.com/pin/561472278518204629/, (ET: 09.01.2016),

HOLE, Frank (2002), “Is Size Important ?”, Life in Neolithic Farming Communities Social Organization, Identity and Differentiation, (Ed. Ian Kuijt, Kluwer), Academic Publishers, New York.

HOLLAND, Glenn S. (2009), Gods in the Desert, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham.

HOLLAR, Sherman (2012), Mesopotamia, Britannica Educational Publishing, New York.

HOOKE, Samuel Henry (2002), Ortadoğu Mitolojisi, (Çev. Alâeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara.

HUROWITZ, Victor Avigdor (2003), “The Mesopotamian God Image, from Womb to Tomb”, Journal of the American Oriental Society, Volume 123, No. 1, s.155-156.

INSOLL, Timothy (2004), Archaeology, Ritual, Religion, Routledge Publishing, London and New York.

KAAN, Enver Osman (2010), Geçmişten Günümüze Dinler ve Mezhepler, Rağbet Yayınları, İstanbul.

KAHRAMAN, Ahmet (2013), Mukayeseli Dinler Tarihi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.

KAYNAK, İbrahim Hakkı (2004), “Wilhelm Schmidt’te Avcı-Toplayıcıların Tek Tanrıcılığı”, Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi, Sayı 11, s. 470-476.

KAYNAK, İbrahim Hakkı (2005), “Wilhelm Schmidt’in Hayatı ve Eserleri ve Din Anlayışı”, Selçuk Üniversitesi SBMYO Dergisi, Cilt 8, Sayı 1-2, s. 51.

KESKİN, Yusuf Ziya (2011), “Şanlıurfa Halk Kültüründe Ölüm”, Geçmişten Günümüze Şanlıurfa’da Dini Hayat, (Ed.Yusuf Ziya Keskin), TDV Yayınları, Ankara, s. 251.

KRAMER, Samuel Noah (1999a), Tarih Sümer’de Başlar, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

KRAMER, Samuel Noah (1999b), Sümer Mitolojisi, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

KILIÇ, Yusuf ve UNCU, Ebru (2011), “Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi”, History Studies, Volume 3/1, s. 185.

KUIJT, Ian (2002), Life in Neolithic Farming Communities, Kluwer Academic Publishers, New York.

KUIPER, Kathleen (Ed.) (2011), Mesopotamia, The World's Earliest Civilization, Britannica Educational Publishing, New York, s. 11.

KUR’AN (2004), Ankara, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

KURT, Ali Osman (2015), “İkinci Mabed Dönemi Yahudiliği”, Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni, (Ed. Ali Osman Kurt), Cilt 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 946-965.

KUŞCU, Emin (2011), “Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinde Düzen Nosyonuna Doğru”, DAAD, Cilt 11, Sayı 3, s. 173-174.

LANDSBERGER, Benno (1994), “Mezopotamya’da Medeniyetin Doğuşu”, Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, Ankara, s. 423.

LEICK, Gwendolyn (2010), Historical Dictionary of Mesopotamia, The Scarecrow Press, The UK.

MANN, Charles C. (2011), “The Birth of Religion”, National Geographic Magazine, june, s. 41.

MARX, Karl (1997), “Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı. Giriş”, (Çev. Kenan Somer), Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, Sol Yayınları, Ankara, 1997, s.191-192.

MCINTOSH, Jane R. (2005), Ancient Mesopotamia, Abc-Clio Publishing, California.

MCNEILL, William H. (2002), Dünya Tarihi, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara.

MELLAART, James (1988), Yakındoğu’nun En Eski Uygarlıkları, (Çev. Bilgi Altınok), Arkeoloji ve sanat Yayınları, İstanbul.

MESOPOTAMIA (2014), http://calmanicole64.blogspot.com.tr, (ET: 08.07.2016).

MORREALL, John and SONN, Tamara (2012), The Religion Toolkit, Blackwell Publishing, Oxford.

MORRIS, Brian (2004), Din Üzerine Antropolojik İncelemeler, (Çev. Tayfun Atay), İmge Kitapevi Yayınları, Ankara.

MUTLU, Suzan Akkuş (2014), “Eski Mezopotamya’da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”, Tarih Okulu Dergisi, Sayı XVII, Mart, s. 4.

MUTLUAY, Nazmiye (2010), Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı, Alter Yayıncılık, Ankara.

NARÇIN, Ali (2010), A’dan Z’ye Sümer, Ozan Yayıncılık, İstanbul.

NARÇIN, Ali (2013a), Babil-Babil’in Çocukları, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul.

NARÇIN, Ali (2013b), Sümer: Yazının Mucitleri, Siyah Beyaz Yayınları, İstanbul.

NARDO, Don (2007), The Greenhaven Encyclopedia of Ancient Mesopotamia, (Consulting Editor Robert B. Kebric) Greenhaven Press, USA.

NEMET-NEJAT, Karen Rhea (1998), Daily Life in Ancient Mesopotamia, Greenwood Press, London.

NISSEN, Hans J. and HEINE, Peter (2009), From Mesopotamia to Iraq, The University of Chicago Press, Chicago and London.

NOTROFF, vd. (2015), “Göbekli Tepe Uygarlığın Doğuşunda Neolitik Şölenlerin İzleri”, Aktüel Arkeoloji Dergisi, Sayı 46, Temmuz-Ağustos, s. 68.

ONEDİO (2014), Dünyanın İlk Tapınağı Göbeklitepe Hakkında Bilmemiz Gereken 14 Şey, http://onedio.com/haber/dunyanin-ilk-tapinagi-gobeklitepe-hakkinda-bilmemiz- gerekenler-339697, (ET: 04.03.2016).

ÖZBAYDAR, Belma (1970), Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma, Baha Matbaası, İstanbul.

ÖZCAN, Emine Sonnur (2014), “Göbekli Tepe”, Bilim ve Teknik Dergisi, Sayı: 560.

ÖZDEMİR, Mehmet Ali (2004),"İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 2, s. 179.

ÖZDOĞAN, Mehmet (2008), "An Alternative Approach in Tracing Changes in Demographic Composition", The Neolithic Demographic Transition and Its Consequences, (Ed. Jean-Pierre Bocquet,-Appel Ofer Bar- Yosef), Springer Publishing, s. 141.

ÖZDOĞAN, Mehmet (2015), "Göbekli Tepe'yi anlamak", Aktüel Arkeoloji Dergisi, Sayı 46.

ÖZDÖL, Serap (2011), "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt XXVI. Sayı 1.

ÖZFIRAT, Aynur (1994), Eski Çağda Harran, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

ÖZMENLİ, Mehmet (2014), "Tapınak-Medeniyet İlişkisi", Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/10, Ankara, s. 1285.

ÖZTEKİN, Özge (2012), "Ontolojik Boyutta 'Döngüsel Süreklilik' & 'Değişim ve Dönüşüm'ü İmleyen Görsel Sembollerle Şiirin Biçim Düzeyinde Bilinçli Deformasyonu: Divan Şiirinde Deyiş bilimsel Bir Önceleme Alanı Olarak Biçimsel Sapmalar", Turkish Studies Dergisi, Cilt. 7/3, s. 2151-2152.

ÖZTÜRK, Murat (2013), "İslamiyet'ten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini", History Studies, Cilt 5/2, s. 328.

PALMER, Martin (2002), World Religions, Time Books Publisher, London.

PINTEREST, https://tr.pinterest.com/, (ET: 01.02,2016).

POO, Mu-chou (2005), Enemies of Civilization, State University of New York Press, Albany.

PRITCHARD, Evans-Pritchard (1998), İlkellerde Din, (Çev. Hüsen Portakal), Öteki Yayınevi, Ankara.

RAGAZAS, Constantinos (2013), The “Hanging Gardens” of Göbekli Tepe, https://www.researchgate.net/publication/271076011_The_Hanging_Gardens_of_Gobekli_Tepe, , (ET: 16.02.2016).

ROUX, Georges (2005), “Sümerler Denizden mi Çıktılar”, Eski Yakındoğu, (Derleyen: Jean Bottero, (Çev. Adnan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan)), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara.

RUETHER, Rosemary Radford (2005), Goddesses and the Sacred Feminine, University of California Press, London.

SCHIMMEL, Annemarie (2000), Sayıların Gizemi, (Çev. Mustafa Küpüşoğlu), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

SCHMIDT, Klaus (2007a), Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar,(Çev.Rüstem Aslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

SCHMIDT, Klaus (2007b), “Göbekli Tepe”, Türkiye’de Neolitik Dönem**, (**Ed. Nezih Başgelen), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SCHOCH, Robert M. (2010), “The Mystery of Göbekli Tepe and Its Message to Us”, Newdawn Magazine, October.

SEGAL, Judah Benzion (2002), Edessa (Urfa) Kutsal Şehir, İstanbul, İletişim Yayınları.

SEPİCİ, Levent (2013), Anadolu’da Keşfedilen Dünya’nın İlk Mabedi Göbekli Tepe, Sınır Ötesi Yayınları.

SEVİNÇ, Fatma (2008), “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, Eskişehir, s. 234-237.

SHARMA, Arvind (2006), A Primal Perspective on the Philosophy of Religion, Springer Publishing, The Netherlands.

SKINNER, Andrew C. (2001), “Serpent Symbols and Salvation in the Ancient Near East and the Book of Mormon”, Journal of Book of Mormon Studies 10/2, Utah, s. 46.

SMART, Ninian (1992), “Din ve İnsan Tecrübesi”, (Çev.Ali İhsan Yitik), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı VII, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1992, s. 423.

SÖNMEZ, Mehmet Emin ve AKGÜL, Veysel (2013), “Şanlıurfa Şehrinin Alansal Gelişiminin Tarihi Yapıların Konumları ve Uydu Görüntüleri ile Belirlenmesi”, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 61, İstanbul, s. 51.

SÜMER, Gülnur (2007), Anadolu’da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça, (Yüksek Lisans Tezi), Eğe Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.

ŞAHİNALP, Mehmet Sait (2005), Şanlıurfa Şehrinin Kuruluş ve Gelişmesi, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi SBE Coğrafya Anabilim Dalı, Ankara.

ŞAHİNALP, Mehmet Sait (2006), “Şanlıurfa Şehri’nin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler”, Coğrafi Bilimler Dergisi, 4 (1).

ŞANLIURFA, Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü http://www.korumakurullari.gov.tr/TR,89637/sanliurfa.html. (ET:25.04.2016).

ŞANLIURFA İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ (2013), http://www.urfakultur.gov.tr/TR,95670/tekzip.html, (ET: 21.03.2016).

TANYU, Hikmet (1973), Dinler Tarihi araştırmaları, Ankara Üniversitesi Basımevi.

TEVRAT (1993), İstanbul, Kitab-ı Mukaddes Şirketi.

TILLICH, Paul (2002), "Din Dilinin Doğası", (Çev. Aliye Çınar), Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 11, Sayı 2, s. 227-229.

TUNÇ, Zekiye (2007), Şamanizm Üzerine Bir Araştırma, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.

TURGUT, Murat (2013), "Konya ve Karaman Çevresinde Hitit Dağ Kültünün Yansımaları", Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları: 6, s. 559-568.

TÜİK (2014), Seçilmiş Göstergelerle Şanlıurfa 2013, Ankara, http://www.tuik.gov.tr/ilGostergeleri/iller/SANLIURFA.pdf, (ET: 25.05.2015).

TÜMER, Günay (1994), "Din" ve "Ayin" maddeleri, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul.

TÜRKÇE SÖZLÜK (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

UCA, Alaattin (2003), "Kaybolmuş Folklorik Değerlerimizden Biri; Delikli Taş", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 21,s. 163-165.

ÜRETEN, Hüseyin (2006), "Mamurt Kale'de Meter Aspordene Kültü", Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi, Sayı 1, Cilt 46, s. 212-213.

WEISDORF, Jacob L. (2005), "From Foraging to Farming: Explaining the Neolithic Revolution", Journal of Economic Surveys, Volume 19, No. 4, Blackwell Publishing, USA.

WIKIPEDIA, http://tr.wikipedia.org/ , (ET:19.05.2015).

WOOLSEY, John Martin (1910), The Original Garden of Eden Discovered, and the Final Solution of the Mystery of the Woman, the Tree and the Serpent: Being the Lunar Theory of Mythology, Cochrane Publishing, London and New York.

YALÇIN, Turan (2011), Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem' de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.

YAZMAN, Ahmet Turgut (DIRECTOR) (2010), Gobeklitepe-The World's First Temple, http://apordoc.noip.me/150000/2/008041/index.htm, (ET: 09.02.2016).

YILDIRIM, Fahri (2010), Festival ve Karnavalların Turizm Açısından Önemi ve Türkiye'deki Festivallerin Turizm İçerisindeki Yeri, 3. Dönem Kültür ve Turizm Uzmanlık Tezi, Ankara, s. 17-18.

YILDIZ, Selami (2006), Peygamberler Diyarı Urfa, Ankara, Kare Yayınları.

YILMAZ, Asaf Atalay (2010), Dinler Tarihi, Alter Yayıncılık, Ankara.

YILMAZ, Faruk (2011), Dinlerin Kökeni, Berikan Yayınevi, Ankara.

YURDAYDIN, Hüseyin G. ve DAĞ, Mehmet (1978), Dinler Tarihi, Gündüz Matbaacılık, Ankara.

ZEVIT, Ziony (2013), What Really Happened in the Garden of Eden ?, Yale University Press, New Haven and London.